

פרק 1

הולדת הפסיכולוגיה וחקר
תולדותיה

על פי האמרה המפורסמת של הפסיכולוג הגרמני הרמן אבינגהאוס (Hermann Ebbinghaus, 1850–1909), "לפסיכולוגיה עבר ארוך אבל היסטוריה קצרה". כוונתו של אבינגהאוס בביטוי "היסטוריה קצרה" הייתה לתקופה המאוחרת והקצרה יחסית שבמהלכה נהפכה הפסיכולוגיה למדע לגיטימי באקדמיה. ואילו בביטוי "עבר ארוך", כוונתו הייתה לזמן הממושך שבמהלכו הפסיכולוגיה לא הוכרה כמדע ואף לא התפתח תחום עיון שיטתי בנושא. באשר לתקופה העתיקה במיוחד, חשוב להבחין בין פסיכולוגיה כתהליך מנטלי-התנהגותי הטבוע באדם לבין פסיכולוגיה כתחום דעת שמנסה להסביר את התהליך הזה. הפסיכולוגיה כתופעה מהותית לאדם נולדה יחד עם בני האדם, ואורך חייה הוא כאורך חייו של ההומו סאפיינס. לעומת זאת, החקר השיטתי של התופעות הפסיכולוגיות החל רק לאחר מכן. ההבחנה החשובה הזאת יכולה להתבאר דרך הבדיחה ששואלת כיצד נשמו בני אדם לפני גילוי החמצן. ובכן, בני אדם נשמו חמצן אך לא ידעו מה הם נושמים. כך הדבר גם לגבי הפסיכולוגיה: הפסיכולוגיה הייתה טבועה בהתנהגותם של בני אדם מאז היווצרם, אך בלי שהיו מודעים לכך ובלי שנתנו דעתם לעניין במשך זמן רב. עם זאת, ראוי לציין כי חקר הפסיכולוגיה כתחום חשיבה שיטתי החל כבר בעת העתיקה.

בספר הזה נתחקה אחר תולדות הפסיכולוגיה במבט מקיף המודרך על פי הסדר הכרונולוגי של התפתחותה. בפתח הספר, חטיבה בת שלושה פרקים (פרקים 2–4) העוסקת בפסיכולוגיה העתיקה. הפרק הראשון בחטיבה זו (פרק 2) מוקדש לדיון בפסיכולוגיה שייכתן כי אפינה את האדם בתקופות קדם-היסטוריות. מדובר בתקופות נעדרות כתב ושפה, ובתנאים פיזיים זרים לחלוטין למאפיינים הפשוטים ביותר של החיים כיום. אין בידינו עדויות רבות מהתקופות הללו, ואין כלל עדויות אובייקטיביות באשר לטיבה של

הפסיכולוגיה שאפיינה את האדם הקדמון. בהכרח, הדיון הוא ספקולטיבי, אך נסמך בכל זאת על תובנותיהם של חוקרים בתחום. כפי שניווכח, הפסיכולוגיה שייחדה את בני האדם בעת העתיקה לא הייתה מונוליטית וסטטית. להפך, נצביע על שינויים והתפתחויות מהפכניות שחלו בה כבר בתקופה הקדם-היסטורית, ועוד יותר מכך בתקופה ההיסטורית. שני הפרקים הבאים (פרקים 3-4) ממשיכים את סיפורה של הפסיכולוגיה העתיקה, אך כבר מתמקדים בזמנים היסטוריים. בתקופה זו הבשילו תובנות והפציעה פסיכולוגיה במובנה השני, דהיינו הופיע תחום דעת שכלל חשיבה שיטתית על תופעות מנטליות והתנהגותיות. לכן הפסיכולוגיה כתחום דעת קדומה אף היא, וייתכן שהיא העתיקה ביותר מכל תחומי העיון האנושיים. ברוח זו טען הפסיכולוג האמריקני הנודע רוברט סשנס וודורת' (Robert Sessions Woodworth, 1869-1962) כי "הפסיכולוגיה עתיקה ממש כמו השכל הסקרן... של האדם".

בהמשך הסקירה נגלה, פרק אחרי פרק, את ההתפתחויות – בהן מהפכות של ממש – שחלו בהבנת הפסיכולוגיה משלהי התקופה ההלניסטית (כ-300 שנה לפני הספירה) ועד סמוך להופעתה כמדע אמפירי מקובל בין כותלי האקדמיה בסוף המאה התשע-עשרה. בתום הסקירה על הפסיכולוגיה ביוון (בסיומו של פרק 4) מופיע דיון על פילוסופיות ה"אושר" שהופיעו בעולם הרומי-יווני, ובהן אסכולות הסטואה והספקנות.

שני הפרקים הבאים (פרקים 5-6) מרחיבים את היריעה ומתארים את הפעילות הענפה שהתרחשה בשדה העיון והמחקר הפסיכולוגי החל משלהי ימי הביניים (ואף מעט קודם לכן), וביתר שאת בתקופות הרנסנס והנאורות. בפרקים אלה מתנהל דיון מפורט בתרומותיהן של דמויות חשובות בפסיכולוגיה, ובהן גלילאו גליליי (Galileo Galilei), רנה דקארט (René Descartes) וג'ון לוק (John Locke), ג'ורג' ברקלי (George Berkeley) והאמפיריציסטים הבריטים ועמנואל קאנט (Immanuel Kant), כמו גם בתרומותיהן של דמויות רבות אחרות. למרות ההיקף הגדול של הפעילות, זכתה הפסיכולוגיה להכרה כמקצוע אקדמי כאמור רק בסיומה של המאה התשע-עשרה – לאחר התרתה (הארעית) או "הפשרתה" של בעיה מושגית עיקשת (הלוא היא בעיית הגוף והנפש). בשני הפרקים הבאים (פרקים 7-8) מובא תיאור של התהליכים שהביאו בסיומם לייסודה של הפסיכולוגיה כמקצוע אמפירי לגיטימי במוסדות האקדמיה. הדבר התרחש בלייפציג (Leipzig) שבגרמניה, ושם קמה הקהילה הפסיכולוגית המחקרית הראשונה. אם כן, "ההיסטוריה הקצרה של הפסיכולוגיה", כלומר היותה תחום ידע מדעי במלוא מובן המילה, התחילה בשנת 1879 בלייפציג.

חלקו האחרון של הספר דן בהתפתחויות שחלו **במדע** הפסיכולוגיה המודרני. הפרקים בחלק זה מוקדשים לעיון בפסיכולוגיה הפונקציונליסטית האמריקנית (פרק 9), בפסיכולוגיה של ההתנהגות, ההתנהגותנות (behaviorism) (פרק 10) ובפסיכולוגיה של הגשטלט (פרק 11). דיון עדכני מוקדש גם לפסיכואנליזה ולשיטות טיפול עכשוויות נפרדות ושונות ממנה (פרק 12). פרק ייחודי בספר זה מוקדש לעיון ב"צללים" המלווים את תולדות הפסיכולוגיה

– אפליות, רדיפות ורמאויות – שלמרבה הצער מאפיינים אף הם את המקצוע (פרק 13). בפרק האחרון (פרק 14) אנו בוחנים בהרחבה את הפסיכולוגיה העכשווית (מתוך התמקדות בארבעים השנים האחרונות בקירוב). זוהי תקופה המתאפיינת בריבוי של תחומי מחקר ובפיתוח של שיטות אנליטיות ואמצעי מדידה מתוחכמים. למרות הגיוון העצום, קיימת מסגרת מושגית משותפת, אם כי רחבה וגמישה למדי, המאפיינת את הפעילות בתחילת המאה העשרים ואחת, זו המכונה בשם "פסיכולוגיה קוגניטיבית". הדיון בפרק זה מצביע על ההישגים הגדולים של מדע הפסיכולוגיה העכשווי. עם זאת, זהו גם דיון ביקורתי המצביע על סכנות וכשלים אפשריים בתחום הזה, עכשיו ולעתיד לבוא.

בפרק הנוכחי נדון בסוגיות יסוד במחקר על ההיסטוריה של הפסיכולוגיה. הסוגיה הראשונה נוגעת לגילו של העיסוק בפסיכולוגיה. השאלה אולי נשמעת קלה (ואולי אף רטרית לנוכח הנאמר למעלה), אולם, כפי שניזכר, מדובר באחת הסוגיות ה"חמות" ביותר כיום בחקר תולדות הפסיכולוגיה. השאלה התמימה – "מתי נולדה הפסיכולוגיה?" – אינה מסגירה את מידת מורכבותו של הנושא. בדיון בסוגיה זו נרשה לעצמנו לחרוג מסדר כרונולוגי חמור באמצעות הבאת דעותיהן של דמויות היסטוריות שונות (דבר המתחייב מאופיו המתודולוגי של הפרק). הדיון המקצועי מתמקד במיוחד בשאלה: "מתי וכיצד הפכה הפסיכולוגיה למדע?". הניסיון להשיב על כך מחייב כמובן דיון מקדים בסוגיה (הקודמת הלוגית): "מהו מדע?", ובתוך כך בסוגיה: "מהו מדע מודרני?". בלי אפיון מבדיל של העיסוק המכונה "מדע", לא ניתן להשיב על השאלה מתי הפסיכולוגיה (או כל תחום דעת אחר) הפכה למדע. דיון ממצה בסוגיות האלה מחייב התייחסות מיוחדת לפסיכולוגיה, ובתוכה לחקר תולדות הפסיכולוגיה. זאת נעשה בחלק האחרון של הפרק הזה. כפי שנראה, חלק מן הבעיות המתודולוגיות משותפות לחקר ההיסטוריה של כל המדעים, אך חלקן ייחודי לפסיכולוגיה.

מתי נולדה הפסיכולוגיה?

המונח "פסיכולוגיה" המופיע בכותרת יכול לסמן ארבע משמעויות שונות:

1. ניתן לראות בפסיכולוגיה תחום של אמונות והתנהגויות. על פי המובן הזה, השאלה "מתי נולדה הפסיכולוגיה" קשורה לזמן הראשון שבו עיצבו גורמים פסיכולוגיים את התנהגות האדם, את אמונותיו, את פחדיו ואת משאלותיו. לשון אחר, מתי החלה הפסיכולוגיה "לאחוז" באדם?
2. בעוד המשמעות הראשונה קשורה להופעת הפסיכולוגיה כתכונה בלתי־ניתנת להפרדה מהאדם, משמעות אחרת קשורה להופעה הראשונה של תחום עיון מודע לעצמו העוסק בסוגיות פסיכולוגיות. כלומר, מתי נולד תחום דעת שעניינו פסיכולוגיה?
3. המשמעות השלישית מסמנת את הופעת המילה או המונח "פסיכולוגיה". מתי נולדה המילה "פסיכולוגיה"? אמנם שני מרכיביה – "פסיכו" (psych) ו"לוגוס" (logos) –

מוכרים עוד מהפסיכולוגיה היוונית (ראו פרקים 3-4), אך נשאלת השאלה מתי הצטרפו השניים לכדי ביטוי אחד? המרכיב הראשון – psych – מופיע אצל אפלטון ואריסטו, ועוד לפני כן אצל הומרוס. מרכיב זה מתייחס לנפש או לנשמה (soul) בפסיכולוגיה היוונית. המרכיב השני – logos – מציין ידיעה או חקירה לצורך הגעה לידיעה. אם כן, שתי המילים המרכיבות את המונח "פסיכולוגיה" ידועות היטב מהכתבים היווניים אך לא כשהן מצורפות יחדיו. מי הגה את המונח ומתי?

4. לבסוף, המשמעות הרביעית הגלומה בשאלה נוגעת לעיסוק **המדעי** בפסיכולוגיה. הסוגיה במשמעות זו מתייחסת לראשית העיסוק המודרני השיטתי בפסיכולוגיה, זו המשתמשת בכלים המשמשים את כלל המדעים, ובמיוחד בכלים של מדעי הטבע.

התשובה לשאלה "מתי נולדה הפסיכולוגיה" במשמעותה הראשונה כבר הופיעה במרומז בראשית הפרק (ראו גם פרק 2); הפסיכולוגיה עתיקה ממש כמו האדם: אמרת "אדם" – אמרת "פסיכולוגיה". כמו כן, קיימת הסכמה רחבה לגבי היווצרותו של תחום עיון ייעודי לפסיכולוגיה עוד במסגרתה של הפסיכולוגיה היוונית (ראו פרקים 2-3). מכיוון שגילה של הפסיכולוגיה בשני המובנים הראשונים מוסכם על הכול, הדיון הער בשאלה מתמקד בשתי משמעויותיה האחרות. נתחיל את הדיון שלנו כאן בהולדת המונח "פסיכולוגיה".

תולדות המונח "פסיכולוגיה"

המונח "פסיכולוגיה" הוא חדש יחסית, אם כי ישן יותר ממונחים המציינים תחומים מדעיים קרובים כמו "ביולוגיה" (הוצע על ידי ז'אן-בטיסט למארק [Lamarck] בשנת 1802) או "סוציולוגיה" (הוצע על ידי אוגוסט קומט [Comte] בקורסים שלו על פילוסופיה פוזיטיבית בשנים 1830-1842). כפי שציון, המילה "פסיכולוגיה" בנויה מיסודות יווניים, אולם המונח עצמו לא נטבע על ידי היוונים. פרשיית הולדתו של המונח מזכירה סיפור בלשי, וכדי לספר אותו נסתמך כאן על ספרו של פרננדו וידל, "המדעים של הנפש" (Vidal, *The sciences of the soul*, 2011). ההנחה המקובלת מצביעה על השליש האחרון של המאה התשע-עשרה כעל תחילתו של עיסוק רצוף ואינטנסיבי בנושאים פסיכולוגיים, ואולם וידל דוחה את ההנחה הזאת. לטענתו, תחילתה של פעילות פסיכולוגית ענפה, ואף הולדתו של מדע הפסיכולוגיה, ראשיתן כמה מאות שנים קודם לכן. בכל מקרה, וידל חושף במחקרו החלוצי את הארץ הלא-נודעת של פעילות פסיכולוגית נרחבת כבר במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה.

איך שם נולד?

המונח "פסיכולוגיה" הופיע כנראה לראשונה בכתביו של המשורר וההומניסט מרקו מרוליק (Marko Marulić, 1450-1524) שחי בדלמטיה (Dalmatia) – חבל ארץ של קרואטיה. מְרוליק כתב שירה בלטינית ובקרואטית כמו גם עבודות בתחום המוסר

והרוחניות. המונח "פסיכולוגיה" הופיע בכותרת של אחד מחיבוריו בלטינית, חיבור שאבד ואינו נמצא בידינו. איננו יודעים אפילו את תאריך כתיבתו של החיבור. חברו של המשורר ובן זמנו, פראנו בוזיצ'ביץ-נטאליס (Frano Božičević-Natalis, 1469-1542), ערך ביוגרפיה של כתביו וברשימה זו מופיע הכותר: *Psichiologia de ratione animae humanae L[iber] I* ספליט (Split) בקרוואטיה (Boring, 1966; Krstić, 1964). ברם, חוקרים אחדים מטילים ספק בזכות הראשונים של מרוליק. הספקות נובעים בעיקרם מהכתיב המוזר של המונח "פסיכולוגיה". בוזיצ'ביץ-נטאליס לא הצטיין בכתיב ולא מן הנמנע שטעה באיות גם במקרה הזה.

Psichiologia de ratione animae humane L[iber] I

כותרת עבודתו של מְרֹלִיק והפענוח שלה באותיות לטיניות. האם זוהי ההופעה הראשונה בהיסטוריה של השם "פסיכולוגיה"?

מרבית האנציקלופדיות והמילונים (החל מהמאה השבע-עשרה), שנערכו טרם ה"גילוי" של מרוליק, מייחסים את הצירוף הראשון של המילים היווניות לפילוסוף רודולף גוקל (Rudolph Goeckel, 1547-1628) מהעיר מרבורג (Marburg) שבגרמניה. גוקל יצר את הצירוף ה"משונה" הזה בשנת 1590 בכותרת שהעמיד בראש אוסף של חיבורים (מאת מחברים שונים). שם האוסף היה "פסיכולוגיה או שכלולו (perfection) של האדם". עם זאת, יש לציין כי גוקל השתמש במילה "פסיכולוגיה" בכתב יווני בלבד. יתר על כן, גוקל לא ייחס למונח חשיבות מיוחדת שכן זה לא הופיע עוד בכתביו המאוחרים יותר. תלמידו של גוקל, אוטו קסמן (Otto Casmann, 1562-1607), נחשב חלוץ אף הוא שכן ספרו הוא הטקסט הראשון שנכתב בידי מחבר יחיד ושנשא בכותרתו את המילה "פסיכולוגיה". כמו כן ראוי לציין כי אצל קסמן הופיע המונח בשפה הלטינית. ספרו משנת 1594 נשא את הכותרת: "פסיכולוגיה, אנתרופולוגיה או הדוקטרינה של הנפש האנושית". עם זאת, אם מקבלים לאשורה את האותנטיות של המונח אצל מרוליק (Boring, 1966), אזי ברור שחייבים לשלול את זכות הראשונים מגוקל ומקסמן משום שמרוליק מת עוד בטרם נולדו.

הוגה אחר שקדם במקצת לגוקל ולקסמן בשימוש במונח "פסיכולוגיה" היה יוהנס תומאס פרייגיוס (Johannes Thomas Freigius, 1543-1578) מהעיר פרייבורג (Freiburg) שבגרמניה. פְּרִיִּיגְיוּס היה משפטן ורקטור של ה-Altendorf Gymnasium. הוא הקדיש חלק קטן מקורס הפיזיקה שלימד ל"פסיכולוגיה", והשתמש במונח זה גם בהקדמה לספר שפרסם בשנת 1575. פרייגיוס, כמו שאר החלוצים שהשתמשו במטבע הלשון החדש, עדיין היה אריסטוטלי וניאוראפלטוני בתפיסתו. כך, למשל, הקורס והספר של פרייגיוס

עדיין עסק בחקר הנפשות השונות – התזונתית, התחושתית והרציונלית – אצל צמחים, בעלי חיים ובני אדם (על פי המדרג שהציע אריסטו, ראו פרק 4). אך העניין שגילו פרייגוס ועמיתיו באנטומיה היה שולי יחסית.

ואם עדיין לא התבלבלתם משפע הנתונים, נוסף ונספר שטקסטים רבים בהיסטוריה של הפסיכולוגיה נטו (ועודם נוטים) ליחס את השימוש השיטתי הראשון במונח "פסיכולוגיה" לפרומטור ואיש החינוך הגרמני פיליפ מלנכתון (Philipp Melancthon, 1560-1497). על פי סברה רווחת, מִלְנֶכְתוֹן השתמש במונח זה בהרצאותיו ואף בכותרות של קורסים אקדמיים שבהם הרצה. למרבה הפליאה, לא נמצאו סימוכין בכתובים לסברה מקובלת זאת. כאמור, הדבר מתמיה משום שמלנכתון מופיע כסנדקו של המונח "פסיכולוגיה" ברבים מהחיבורים העוסקים בתולדות הפסיכולוגיה. לפיכך בשל היעדר כל ציטוט או מסמך מקורי מההרצאות עצמן, הגיעו כמה חוקרים למסקנה כי אין להחשיב את מלנכתון כאחד מחלוצי השימוש במונח החדש "פסיכולוגיה" (ראו LaPointe, 1972; Boring, 1966, אך ראו גם Vidal, 2011).

ברם, אין זה כה פשוט לסלק את מלנכתון מהמקום המכובד שרכש לו בהשרשת השם "פסיכולוגיה". ראשית, אין ספק כי מלנכתון הרצה דרך קבע על נושאים פסיכולוגיים ודן בהם בכתביו (גם אם לא נמצא בידינו ציטוט ישיר למונח עצמו). מלנכתון היה פרופסור בעיר ויטנברג (Wittenberg) שבגרמניה מאז שנת 1518, ולכתביו נודעה השפעה עצומה. תרומותיו המקצועיות של מלנכתון לא היו מנותקות אף הן מהדוגמה האריסטוטלית (בדבר מבנה הנפש והנפשות השונות; ראו שוב פרק 4), אבל המקור האריסטוטלי הועשר אצלו במוטיבים נוצריים. על פי תפיסתו, הנפש קשורה באל וממילא גם בנורמות מוסריות. בהעמידו שיטה של "אנתרופולוגיה נוצרית", כלל מלנכתון בתחום זה גם חלקים נרחבים של ידע אנטומי. חשוב לציין כי השימוש במילה המפורשת "פסיכולוגיה" אצל גוקל, קסמן ואחרים היה בהשפעתו של מלנכתון. החיבורים שנערכו על ידי גוקל בספר שנשא את הכותרת "פסיכולוגיה" נכתבו רובם ככולם בהשפעתו של מלנכתון.

הוגה אחר שהושפע עמוקות מתרומותיו של מלנכתון הוא רודולף סנליוס (Rudolph Snellius, 1613-1546), פרופסור למתמטיקה, אסטרונומיה ועברית באוניברסיטת לידן (Leyden). סְנֵלְיוֹס פרסם בשנת 1596 פרשנות על ספריו של מלנכתון שהוקדשה בעיקרה לפסיכולוגיה. בספרו של סנליוס הוגדרה הפסיכולוגיה כמדע של הנפש, או בעצם כמדע של כל הגופים החיים. נמצאנו למדים (שוב) כי גם אם מלנכתון לא השתמש במיוחד במונח "פסיכולוגיה" (ליתר דיוק, אין בידינו עדויות לכך), הרי אי-אפשר לשלול את הקשר שלו למונח זה ואת ההשפעה שלו על הוגים אחרים.

השתרשותה של התחבולה הלשונית: "פסיכולוגיה"

לאחר המצאתו בתחילת המאה השבע-עשרה (ואולי מעט לפני כן), החל הביטוי "פסיכולוגיה" לצבור פופולריות רבה. כך, למשל, רב-שיח על הפילוסופיה של הנפש

שנערך באקדמיה של שטרסבורג (Strassburg) בשנת 1591 נשא את השם "פסיכולוגיה". בשנת 1600 פרסם פביאן היפיוס (Fabian Hippus, 1548-1618), פרופסור באוניברסיטת לייפציג, ספר שכותרתו *Psychologia Physica*. הספר כולל את הפסיכולוגיה כענף של הפילוסופיה של הטבע. הענף – "פסיכולוגיה פיזיקלית" – הוא אותו תחום מדעי המסביר את ההתנהגות של כל הגופים החיים. כנהוג באותה תקופה, הוקדש חלק מהטקסט של היפיוס לאנטומיה.

ראוי לציין כי באותה תקופה (במיוחד במאה השבע-עשרה) רווחה האופנה של המצאת ביטויים חדשים דרך הרכבה יצירתית של מילים יווניות עתיקות. כך נוצרו ביטויים חדשים כמו "אנתרופולוגיה", *Empsychology, Somatology, Pneumatology, Psychopannychia*, (ואפילו המונח "אנציקלופדיה"). חלק מניבים אלה, כפי הנראה רובם, לא שרדו את שיני הזמן. על רקע זה בולטת הצלחתה הגדולה של התחבולה הלשונית: "פסיכולוגיה". אחרי הופעות ראשונות מהוססות ביוונית ובלטינית בלבד, נפוץ המונח כאש בשדה קוצים וחדר ללשונות המדוברות של עמי אירופה. בתוך מאה שנה נהיה המונח שגור בפי הוגים בגרמניה, בצרפת, באוסטריה, באיטליה, באנגליה ובסקוטלנד.

לאחר השתרשותה של ה"פסיכולוגיה" במאה השבע-עשרה, נהפך המונח לפופולרי גם בסכולסטיקה הפרוטסטנטית, במיוחד במוסדות לותרניים. סכולסטיקה מציינת שיטת לימוד כנסייתית-אקדמית המבוססת על לימוד המקורות מתוך הפעלת השכל. עצם הופעתן של האוניברסיטאות במערב מקורה בסכולסטיקה הנוצרית. בתוך כך, הרפורמה שהתרחשה בכנסייה הנוצרית בידי התיאולוג הגרמני מרטין לותר (Martin Luther, 1483-1546) בשנת 1517 זכתה בשם "פרוטסטנטיות". רפורמה זו דחתה רבות מהדאגמות הכנסייתיות הקשוחות שקדמו לה ובכך פתחה פתח לחירות מחשבתית גדולה יותר ולפריחה מחודשת של הסכולסטיקה – כל זאת עדיין במגבלות התיאולוגיה הנוצרית-פרוטסטנטית. הנצרות הלותרנית התפתחה אפוא כענף של הרפורמה הפרוטסטנטית. הפתיחות הגדולה לרעיונות חדשים (לרבות רעיונות חתרניים), שאפיינה את הענף ה"חדש" הזה של הנצרות, יכולה להסביר את השימוש הנפוץ במונח "פסיכולוגיה" שהופיע תדיר גם במילונים ובאנציקלופדיות של התקופה. אחת השיטות הנפוצות בחיבורים אלה הייתה הצגת תרשימים לצורך ארגון ידע. ברבים מן המקרים שימשו התרשימים באותה מידה, הן לתיאור של מבנה הנפש והן לתיאור של מבנה העולם. בתרשימים היררכיים דמויי עץ (המזכירים עצי יוחסין הנפוצים גם בימינו) הופיע המונח "פסיכולוגיה" לפעמים בקרבת הגזע המרכזי ולפעמים בענף צדדי ואף שולי למדי (ולפעמים הוא נשמט כליל). הדבר משקף את היעדר ההסכמה על גבולותיו המדויקים של המונח החדש, ואת ה"נזילות" של המובן המדויק שיש לייחס לו.

כאשר מעיינים בתוכנו של העבודות שנשאו את השם "פסיכולוגיה" במאות השש-עשרה והשבע-עשרה מגלים בהן דיונים על המבנה האריסטוטלי של הנפש (הכולל מערכות חושיות, אינטגרציה בחוש משותף, עיבוד בשכל הנפעל, ולבסוף הבנה והדרכה על ידי השכל הפועל – ראו פרק 4). על הדיונים האלה שורה השפעה גדולה של התיאולוגיה

הנוצרית. אחת התוצאות של ה"שידוך" הזה היא התמקדות בבעיות מוסר ודיון על "מקומו" של המוסר בנפש האדם. אם נרצה להצביע על ניצנים של חידושים, הרי שניים מהם ראויים במיוחד לציון; האחד, שנובע מהעניין הרב באנטומיה, הוא הדיונים בעבודות האמורות שמתבססים על הישגי התקופה בתחום האנטומיה. החידוש השני הוא עמוק יותר, אם כי פחות מפותח עדיין; האחדותיות האריסטוטלית (אצל אריסטו הנפש היא הצורה של הגוף, כך שקיימת אחדות מוחלטת ביניהם) נשמרת אמנם בכתובים במאות השש-עשרה והשבע-עשרה, אך בכל זאת מתחיל **דיון** נפרד בנפש ובגוף. חשוב לדייק: אמנם גוף ונפש הם ישות אחת בלתי-ניתנת להפרדה, אבל המחברים של התקופה נוטלים לעצמם חירות **לדון** בשני המרכיבים הללו בנפרד.

הפסיכולוגיה במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה: מעבר מקָשר עם הגוף כולו לקָשר מיוחד עם הנפש

המונח "פסיכולוגיה" זכה לעדנה מיוחדת בתקופת ההשכלה במאה השמונה-עשרה, המאה של הנאורות (Enlightenment; Aufklärung). המונח נהפך למטבע לשון מקובל עד כדי כך שלא היה ניתן עוד לנהל דיון על מדעי האדם בלעדיו. השימוש במונח "פסיכולוגיה" נהפך גם למוגדר יותר. בהאצת התגבשותו של התחום שהסתתר תחת המונח הזה, נודעת חשיבות רבה לתרומותיהם של שני הוגים דגולים. השניים – רנה דקארט (René Descartes, 1650-1659) וג'ון לוק (John Locke, 1632-1704) – אמנם חיו במאה השבע-עשרה, אך ההשפעה של תרומותיהם לחלחלה לתודעה, לתרבות ולמדע רק במאה השמונה-עשרה (מה גם שחלק מכתביו של דקארט פורסמו שנים לאחר מותו). נדון בהרחבה בתרומותיהם של שני הוגים אלה בפרק 5. כאן נתמקד בתפקיד שמילאו התורות של דקארט ושל לוק בהתפשטות העניין המוקדם בפסיכולוגיה ובבידולה כתחום דעת נפרד ועצמאי.

התרומה המשמעותית של דקארט להאצת העניין בפסיכולוגיה הייתה פיתוחה של העמדה הדואליסטית המודרנית שמפרידה בין גוף לנפש. העמדה הזאת אינה עולה בקנה אחד עם ההשקפה האריסטוטלית המוניסטית שמניחה את קיומה של אחדות מוחלטת בין גוף לנפש. על פי דקארט, הגוף והנפש הן ישויות – מלשון "יש" – שונות בתכלית השינוי זו מזו. הן זרות זו לזו במידה כזאת שלא תיתכן פעילות גומלין רגילה ביניהן. העולם החומרי מציין המרות של אנרגיה פיזיקלית מצורה אחת לאחרת על פי החוקים של מדעי הטבע. כל זה זר לחלוטין לישויות הרוחניות שאינן תופסות מקום בחלל ובזמן ואינן השתלשלויות של צורות אנרגיה פיזיקליות. ממילא לא ייתכן כי ישות רוחנית או נפשית תהיה סיבתו של אירוע פיזיקלי. ולהפך, לא ייתכן כי אירוע פיזיקלי יהיה סיבתה של התרחשות נפשית. התיאור ה**לוגי** הזה נוגד כמובן את ההרגשה האנושית שעל פיה הרצון (= יש נפשי) גורם להרמת היד (= אירוע פיזיקלי), או שהחבטה מהדלת (= אירוע פיזיקלי) יוצרת את תחושת הכאב (= יש נפשי). על פי הלוגיקה, לא תיתכן כל פעילות גומלין בין הפסיכולוגי לפיזיקלי (לא כל שכן גרימה סיבתית). ואולם על פי ההרגשה האנושית הבסיסית, אינטראקציה כזאת מתרחשת כל העת. זוהי בקיצור נמרץ בעיית הגוף והנפש

כפי שנוסחה על ידי דקארט ועברה בירושה לדורות הבאים אחריו. הפיתוח של דקארט היה מודרני להדהים; בעיית הגוף והנפש כפי שאנו מבינים אותה כיום – ובפרט הצגתה בספרי העיון – מבוססת ישירות על קביעותיו (וניסוחיו!) של דקארט מלפני 500 שנה (ראו למשל, ליבוביץ, 1982). למען הדיוק ההיסטורי, נציין שדקארט אמנם העמיד את הטיעונים בדבר הזרות המוחלטת בין הגופני לבין הנפשי, אך את הבעיה המפורשת של גוף-נפש ניסחו ממשיכיו-מבקרו (Westphal, 2016).

כאמור, ההשקפה הדואליסטית הזאת נתנה גת להשקפה האריסטוטלית האחדותית. אצל היוונים, לא הייתה קיימת כלל בעיית גוף-נפש משום שהגוף והנפש נתפסו כהיבטים בלתי-ניתנים להפרדה של אובייקט יחיד – האורגניזם האנושי. הניסוח של אריסטו היה שהנפש היא הצורה של הגוף. התורה של דקארט התנערה גם מהמושגים האריסטוטליים של נפשות תזונתיות ותחושתיות (ראו פרק 4). בעלי החיים נתפסו אצל דקארט כמכונות משוכללות. הנפש נחשבה ייחודית לאדם וקשורה למערכת הקוגניטיבית והאישיותית שמנהלת את האדם וממוקמת במערכת העצבים. בלי משים, הפכה הנפש מצורתו של כלל האורגניזם לצורה של השכל והרגש. ההשקפות הללו של דקארט נהפכו לנחלת הכלל. באשר לפסיכולוגיה (דקארט עצמו לא השתמש במונח זה), התוצאה בפועל הייתה "זחילה" של התחום לעבר חיבור עם תהליכים מנטליים ונפשיים מכאן, וממילא התרחקותו מתהליכים גופניים (למעט אלה של מערכת העצבים) מכאן.

לג'ון לוק האנגלי הייתה גם כן השפעה רבה על ההתעניינות בנושאים של הנפש ובתהליכים מנטליים. חיבורו החשוב ביותר, **מסה על שכל האדם** (*An essay concerning human understanding*), הופיע בשנת 1690, 14 שנים לפני מותו (עם זאת, לוק המשיך כל העת לשכתב חלקים ממנו, ובעצם המהדורה האחרונה של הספר הופיעה רק אחרי מותו). כבר מהכותרת של הספר אפשר להסיק על העניין שגילה המחבר בשכל האנושי ובמנגנוניו – כל זאת בנפרד מכל דיון בגוף האדם. אף שחלק על חלק מהרעיונות של דקארט, לוק קיבל במלואה את העמדה הדואליסטית בדבר ההפרדה בין הגוף לנפש. במובן זה לוק בעצם תרם לשחרורה של הפסיכולוגיה מכבלי הדוגמה האריסטוטלית בדבר הנפשות השונות ש"שולטות" באורגניזם כולו (עם זאת, לוק בדומה לדקארט לפניו לא הכיר את המונח "פסיכולוגיה" ולפיכך גם לא השתמש בו).

לוק הבחין בין שני מקורות של ידע: "תחושה" (*sensation*) ו"התבוננות" (*reflection*). הרעיון הידוע ביותר של לוק הוא משל "הלוח החלק" (*Tabula rasa*), שעל פיו המערכת המנטלית היא בבחינת לוח חלק המתמלא בהדרגה בייצוגים שמקורם בניסיון החושי. ברם, תורת הנפש של לוק עומדת על שתי רגליים, והידע החושי הוא רק אחת מהן. ככלות הכול, הרושם החושי נעלם או מתעמעם עם סילוק הגירוי ועל כן המערכת נותרת רק עם הזיכרונות המתאימים. השכל פועל על הזיכרונות הללו כדי לייצר ישויות חשיבתיות – התבוננויות. כך, למשל, ישות חשיבתית כזאת היא מושג "הגוף". על פי לוק, אין לבני אדם גישה חווייתית ישירה לגופים בטבע, כולל לגוף שלהם, אלא מדובר בהבניה קוגניטיבית

דרך פעולות השכל. אין זה המקום לדון בתרומותיו הפרטיות של לוק, אך נסתפק באזכור אחת מהן. לוק הוא שהשתמש לראשונה במפורש במונח "אסוציאציה", והמונח גם שימש ככותרת לאחד הפרקים בספרו (אם כי פרק קצר ולא מפותח דיו). הוא התעניין במיוחד באסוציאציות של מחשבות הקשורות לאירועים רגשיים. לוק כלל בספרו סיפור על אדם שחברו הרופא ביצע בו ניתוח ללא אמצעי הרדמה. אף שהאיש הודה לחברו הרופא, מאז אותו ניתוח הוא לא יכול עוד להביט בפניו משום שהאסוציאציות לכאב היו כה חזקות. רוב ספרו של לוק הוקדש דווקא לפעולות ההתבוננות של השכל ובכך הוא חיזק את המעבר של הפסיכולוגיה מתחום העוסק בפיזיולוגיה של יצורים חיים לתחום המתמקד בשכל האנושי.

כאמור, השינוי הגדול שחוללו עבודותיהם של דקארט ולוק מיקד את הפסיכולוגיה בחקר הנפש (soul). לפעמים מתואר המעבר הזה – מהתפיסה האריסטוטלית של הנפש כצורת הגוף כולו לתפיסה שבה הנפש קשורה רק לשכל – בביטוי של וידל: "from soul-form" (Vidal, 2011) "to soul-mind". אצל אריסטו, הנפש היא צורת הגוף או צורת האורגניזם כולו, ולפיכך היא אינה קשורה במיוחד לראש או לשכל (אפשר לומר, בהגזמה מסוימת, כי הנפש כצורת האורגניזם אינה קשורה לראש יותר משהיא קשורה ליד). המהפכה הרעיונית של דקארט ושל לוק (מהפכה לא לגמרי מודעת) "ניתקה" את הנפש מהיותה תכונה של האורגניזם כולו ויצרה במקום זאת קשר מיוחד בין הנפש לראש, לשכל ולמערכת העצבים. המהפכה הזאת לא הייתה נטולת בעיות. המחיר הבולט ביותר שלה היה הופעתה של בעיית הגוף-נפש. זהו אפוא המעבר המחשבתי שמובע בצורה כה קולעת בביטוי של וידל.

תחומי הדעת שכונסו תחת התחבולה הלשונית: "פסיכולוגיה"

השינוי המושגי האמור התממש בבירור לקראת המחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה. המונח "פסיכולוגיה" הפך מטבע עובר למלומד בכל הדיונים שעסקו באדם, עד כדי כך שיש המכנים את תקופת ההשכלה "המאה של הפסיכולוגיה" (Vidal, 2011). בהקשר זה, ראויים לאזכור מיוחד שני הספרים של הפילוסוף הגרמני כריסטיאן פון וולף (Christian von Wolff, 1754-1679), שיצאו לאור בהפרש של שנתיים זה מזה. הספר *Psychologia Empirica* הופיע בשנת 1732, ואילו הספר התאום – *Psychologia Rationalis* – הופיע בשנת 1734. הכותרות של ספרים אלה מעוררות ענין רב בשל הצליל המודרני שלהן, אך הן מטעות משום שהתוכן בספרים אינו עונה על ציפיותיו של הקורא המודרני. בשני הספרים קיימת תערובת של נושאים אמפיריים, לוגיים, היסטוריים ואף מטפיזיים. הכותרות משקפות את עמדתו של וולף בכל תחומי הדעת. על פי עמדה זו, לכל מדע חייב להיות פן לוגי ואפריורי ופן אמפירי והתבוננותי. הבלבול שעוררו כותרות הספרים של וולף מתבטא בתרגום של הספר הראשון לצרפתית בשם *Psychologie Experimentalé*. עם זאת, כפי שציין הפילוסוף הגרמני פרידריך הגל (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, 1831-1770), תרומותיו של וולף היו בבידול הפסיכולוגיה ובשחרורה מכבלי הפילוסופיה האריסטוטלית וממשיכתה הסכולסטית, לקראת הפיכתה לתחום הראוי להתפתח בזכות עצמו.

ראוי לציין גם את פעילותו של פרדיננד אוברוואסר (Ferdinand Ueberwasser, 1812-1752), שכינה את עצמו בשם "פרופסור ללוגיקה ולפסיכולוגיה אמפיריציסטית", באוניברסיטה של מונסטר (Münster) בגרמניה. כפי שנחשף על ידי שוורץ ופיסטר (Schwarz & Pfister, 2016), אונְבְּרֶוּאָסֶר הרצה על נושאים פסיכולוגיים והרצאותיו אף פורסמו תחת הכותרת: "פסיכולוגיה ולוגיקה". הוא התמקד במיוחד בזיכרון ובדמיון. עם זאת, אין לטעות: הפסיכולוגיה האמפירית של אוברוואסר הייתה קרובה לזו של כריסטיאן פון וולף יותר משהייתה קרובה למובן שנושא מונח זה בימינו. לאחר חילופי השלטון במונסטר, איבד אוברוואסר מהשפעתו והגותו לא השאירה עקבות.

העמדה המתנגדת של עמנואל קאנט ותוצאותיה

נקודת ציון משמעותית בהיסטוריה הפתלתלה של המונח "פסיכולוגיה", והתחום שהחל להתגבש תחתיו, היא ביקורתו של הפילוסוף הגרמני עמנואל קאנט (Immanuel Kant, 1804-1724). בפרק 6 נקדיש דיון מפורט לתורתו של קאנט. כאן נתמקד בתפקיד שמילאה תורה זו בתולדות התגבשותה של הפסיכולוגיה. קאנט הסכים עם ההבחנה של ג'ון לוק בין שני מקורות הידיעה – תחושה והתבוננות. המונח הראשון מקנה לאדם ידע על העולם החיצוני, ואילו המונח השני מקנה ידע על פעולת השכל של המתבונן. ניתן לחשוב (בעקבות לוק) שמדובר בסוג של "חוש פנימי" (inner sense), שמקביל במידה רבה לחושים החיצוניים שדרכם אנו חווים את העולם הפיזי. השאלה העקרונית המתבקשת היא האם יכולות החוויות המועברות דרך החוש הפנימי להיות בסיס למדע מנטלי, כפי שהחוויות המתווכות על ידי החושים החיצוניים משמשות בסיס למדעי הטבע? התשובה של קאנט הייתה לאו מהדהד! התוצרת המופקת על ידי החוש הפנימי יכולה לשמש מסד נתונים אמפירי של השתלשלות החשיבה והרגשות, אך התוצרת הזאת מתנגדת לניתוח באמצעות מדידה כנהוג במדעי הטבע, ובמיוחד היא מתנגדת לניתוח מתמטי. מדע אמיתי, על פי קאנט, ניכר רק ביכולת לדון בנושאים במונחים מתמטיים. מכיוון שהחוש הפנימי מתנגד לניתוח מתמטי, הפסיכולוגיה לעולם לא תוכל להיות מדע אמיתי.

קאנט אמנם הסכים להגדרה של תחום פסיכולוגי העוסק בחשיבה או בתוצרים של ההתבוננות המנטלית, ואף הציע ב"רגע של חולשה" לכלול אותו כמקצוע בתוך האוניברסיטה, אך כל כוונתו הייתה לתחום מצומצם למדי של תולדות החשיבה (משהו בסגנון של תולדות המחשבה או natural history of thought). כלומר, כל שהפסיכולוגיה יכולה לשאוף אליו אליבא דקאנט הוא להיות מדע ספק־עיוני ספק־אמפירי מדרגה שנייה. המהלומה שהנחית קאנט על ההיתכנות של מדע פסיכולוגיה אמיתי הייתה הרסנית בעבור המלומדים שהתעניינו במדע האדם. התוצאה המעשית של ביקורתו הייתה דחיקתה של הפסיכולוגיה מהאוניברסיטאות לפחות בעוד מאה שנים. עם זאת, הייתה לביקורת הזאת תוצאת לוואי חיובית – קאנט הציב בפני המלומדים את האתגר לנסות לכונן פסיכולוגיה המושתתת על בסיס מדידתי ומתמטי מוצק. השפעתו של קאנט תרמה לכך שברבים מהדיונים המלומדים "התחבאה" לה הפסיכולוגיה מתחת למונח המכובד יותר בשעתו –

האנתרופולוגיה. לא מיותר לציין בהקשר זה את התנגדותה של האנציקלופדיה **בריטניקה**, ואת התנגדותן של אנציקלופדיות צרפתיות בעקבותיה, לכלול את המונח "פסיכולוגיה" במהדורותיהן.

ראוי לציין כי בשנים האחרונות ניכרת מגמה רביזיוניסטית שמנסה "למתן" את התנגדותו של קאנט לאפשרות של מדע פסיכולוגיה, בטענה שהוא לא התכוון ממש לאמירה שלילית גורפת או שלא הובן כראוי (ראו למשל; Hatfield, 1992, 1995, 1997; Sturm, 2006; Vidal, 2011). ניסיונות "מיתון" אלה אינם מוצלחים ואינם משכנעים. קאנט היה מפורש ונחרץ בהתנגדותו לכל אפשרות של מדע פסיכולוגי אמפירי, ואין בכוחה של שום התפלפלות לאחר מעשה לשנות זאת.

פעילות פסיכולוגית מואצת בתקופת ההשכלה

ואולם, אפילו קאנט לא היה מסוגל עוד לעצור את דהירתה של רכבת הפסיכולוגיה מרגע שיצאה לדרך מאתיים שנה קודם לכן. התוצאה המיידית בעקבות הביקורת של קאנט הייתה שגשוגה של הפסיכולוגיה **מחוץ** לבתי אולפנה אקדמיים. כך, למשל, בסוף המאה השמונה-עשרה הופיעו תקופונים (periodicals) לא אקדמיים שעניינם היה פסיכולוגיה. נסתפק בציון שניים מהם. התקופון הראשון, וכנראה המוצלח יותר, *Magazine zur Erfahrungsseelenkunde*, התמקד בתיאורים של חוויות מיוחדות ושל ניסיון אנושי, לרבות מקרים של פתולוגיה. התקופון השני, *Psychological Journal*, שנערך על ידי אחד בשם שמיד (Schmid), התמקד יותר במושגים הקשורים לנפש. שתי נקודות ראויות לציון כאן; ראשית, התקופונים הללו (ואחרים כמותם) היו קצרי חיים (למשל, ה-*Psychological Journal* הופיע במשך שנתיים בלבד). שנית, הכתיבה בהם לא הייתה שיטתית. לא היו בנמצא מוסכמות לצורת הכתיבה של מאמרים. חשוב לציין עוד כי במאה השמונה-עשרה, ובמיוחד לקראת סופה של המאה, מלומדים שונים ערכו גם ניסויים פסיכולוגיים של ממש. מרבית הניסויים במאה השמונה-עשרה עסקו באופטיקה, באקוסטיקה, בכאב ואפילו בפסיכומטריקה (מבחנים ומדידה מנטלית).

לסיכום, ב-120 השנים הראשונות לאחר הולדתה של התחבולה הלשונית המוצלחת – "פסיכולוגיה" – הביטוי עדיין לא התקבע לכלל מונח בעל מובן אחיד ומוסכם על הכול. במרבית הופעותיו רמז ביטוי זה לתזות אריסטוטליות בדבר מהות הנפש (soul), מתוך הטמעה של התיאולוגיה הנוצרית ודוקטרינות מוסר. כעבור זמן, ובמיוחד במאה השמונה-עשרה, הלוא היא תקופת הנאורות, עבר המונח מטמורפוזה – מהיותו אבן בניין בתורה האריסטוטלית לזיהויו עם פונקציות מנטליות אנושיות בלבד. אפשר לפרש זאת כמעבר מפסיכולוגיה, שהיא הסיבה הצורנית של יצורים חיים, לפסיכולוגיה שהיא תחום מחקר העוסק בשכל האנושי. בתקופת הפריחה במאה השמונה-עשרה, הופיעו ספרי עיון ואף תקופונים שהמילה "פסיכולוגיה" נכללה בכותרתם. היו אף חוקרים יחידי סגולה שערכו ניסויים של ממש בתחומים הנכללים כיום במדע הפסיכולוגיה.

ההתפתחויות שסקרנו בחלק זה הוזנחו במשך זמן רב (גם בימינו) בספרות שנכתבה על תולדות הפסיכולוגיה. אפשר לדבר אפילו על "כתם עיוור" בזמן ביחס לתקופות הראשונות של הופעת השם "פסיכולוגיה". המחקר על התקופות האלה זוכה להתעניינות רק בעת האחרונה, במיוחד בזכות עבודתו של פרננדו וידל. לאחר שסקרנו את המסלול הפתלתל שחוו השם והתחום "פסיכולוגיה", החל מתקופת הרנסנס ועד תקופת ההשכלה (ועד בכלל), מתעוררת השאלה האם כל התרומות שתועדו מסתכמות לכדי **מדע של פסיכולוגיה**? זו השאלה העקרונית הנדונה כיום במרץ רב בקרב קהילת החוקרים של תולדות הפסיכולוגיה. בכל תחום מדעי קיים קו מפריד בזמן, שמתחיתו (דהיינו, בכל הזמנים שקדמו לו) התחום היה לא-מדעי ומעליו (בשנים שחלפו מאז) התחום נהפך למדעי. בתחום שלנו הקו הזה מפריד בין **תולדות** הפסיכולוגיה לבין **הפסיכולוגיה**. אך מתי והיכן ראוי למתוח קו זה? על השאלה הזאת, כפי שניווכח, ניטש ויכוח ער. נעבור אפוא לדון במשמעותה השנייה של השאלה שהצבנו בתחילת הפרק הנוכחי.

תולדותיו של מדע הפסיכולוגיה: מתי הייתה הפסיכולוגיה למדע?

במבט נוסף על האמרה הידועה של אבינגהאוס, אפשר לשאול: מתי התרחש המעבר מ"העבר הארוך" של הפסיכולוגיה אל "ההיסטוריה הקצרה" שלה? במילים אחרות, מתי נהפכה הפסיכולוגיה למדע מקובל בין כותלי האקדמיה? האירוע המכונן התרחש בשנת 1879, עת ייסד וילהלם וונדט (Wilhelm Wundt, 1832-1920) את המעבדה הראשונה למחקר פסיכולוגי באוניברסיטת לייפציג בגרמניה. זהו המקרה הראשון בהיסטוריה שבו יחידה אוניברסיטאית מן השורה נקראה בשם המפורש "מכון לפסיכולוגיה", ושפעילויות ההוראה והמחקר במסגרתה הוקדשו ברציפות ובבלעדיות לתחום הפסיכולוגיה. המעבדה הצנועה הזאת התפתחה בתוך שנים ספורות והייתה למכון מחקר נרחב ששימש מודל חיקוי למכונים דומים בעולם כולו. קשה להגזים במשמעות האירוע המוסדי הזה, שהתרחש בתקופה של התרחבות עצומה במערך האקדמי הגרמני (המערך המוביל בעולם באותה עת), כאשר אוניברסיטת לייפציג הייתה שנייה לזו של ברלין בלבד בגודלה ובמשאביה. אם ננסח זאת בלשון פוליטית: הדה-קולוניזציה של הפסיכולוגיה מהורתה הפילוסופית אירעה בשנת 1879, עם התקבלותה של הפסיכולוגיה כתחום מדע עצמאי באקדמיה.

משמעות הקמתה של המעבדה למחקר פסיכולוגי על ידי וונדט

סיפור הקמתה של המעבדה למחקר פסיכולוגי על ידי וונדט והפיכתה למכון מחקר פורח מתועד היטב בספרות המקצועית. הכול מכירים במשמעות הפוליטית-אדמיניסטרטיבית העצומה שנודעה למתן לגיטימציה אקדמית לפסיכולוגיה באוניברסיטת לייפציג. יש

לזכור שתחומי ידע אחרים זכו לעצמאותם מן הפילוסופיה זמן רב לפני "שחרורה" של הפסיכולוגיה בידי וונדט. עם זאת, קיימת מחלוקת עמוקה לגבי המשמעות האינטלקטואלית שיש לייחס ליוזמה של וונדט. האם היא מסמנת קו פרשת מים בהתפתחות הפסיכולוגיה? האם מציין צעדו של וונדט את הפיכתו של התחום מלא-מדעי למדעי? אפשר לטעון כי ליוזמתו של וונדט אמנם נודעת חשיבות אדמיניסטרטיבית גדולה, אך אין היא נחשבת ציון דרך בחשיבה, בעיון ובמחקר הפסיכולוגיים. על פי דעה זו, פתיחת המעבדה של וונדט אינה מציינת קו בזמן שמצידו האחד נמצאת הפסיכולוגיה הלא-מדעית ומצידו האחר הפסיכולוגיה המדעית. השאלה היכן למתוח קו כזה – אשר בתקופות שקדמו לו אנחנו מדברים על תולדות הפסיכולוגיה ורק בתקופות שאחריו אנחנו מדברים על מקצוע הפסיכולוגיה – היא מורכבת. הרי תחום דעת אינו הופך מלא-מדע למדע במחי החלטה אדמיניסטרטיבית אחת. על פי הגישה הרביזיוניסטית החולקת על חשיבות יוזמתו של וונדט, פסיכולוגיה **מדעית** הייתה קיימת כבר במאה השמונה-עשרה (לכל המאוחר). חוקרים האוחזים בגישה זו (כגון; Hatfield, 1995, 1997; Sturm, 2006; Vidal, 1993, 2000) סבורים כי לא חל שום שינוי דרמטי בתחום עם הקמת המעבדה של וונדט וכי לא ניתן להצביע על נקודת מפנה כלשהי מהפסיכולוגיה שלפני וונדט לזו שאחריו. בניגוד לעמדה ביקורתית זאת, מרבית החוקרים (ראו למשל; Ash, 1980; Danziger, 1990; Richards, 1992), ובהם המחברים של ספרי הלימוד המקובלים ביותר, סבורים כי השינוי שחולל וונדט אכן היה בבחינת קו פרשת המים בתולדות המקצוע. הם סבורים כי לא הייתה קיימת במאה השמונה-עשרה פסיכולוגיה הדומה לפסיכולוגיה במובנה העכשווי; להוגים שקדמו לוונדט היו חסרים כלי מדידה ורשת מושגית הולמת לתמוך במדע פסיכולוגי ראוי לשמו (ראו גם Danziger, 1997). קיצורו של דבר, השאלה חוזרת במשנה תוקף: מתי נולד **מדע** הפסיכולוגיה?

כדי להכריע במחלוקת על משמעות מפעלו של וונדט, שומה עלינו לברר מהו מדע. רק אז נוכל להכריע בשאלה העקרונית האם אמנם תרם וונדט לעיצוב מדע של פסיכולוגיה, או שמא מדע כזה היה קיים כבר מאתיים שנה קודם לכן? באופן מסורתי, השאלות העוסקות במהות המדע נידונות כחלק מהפילוסופיה וההיסטוריה של המדע, בתחומים העוסקים בלוגיקה ובמתודולוגיה של המדעים. ברם, כפי שניווכח להלן, גם לפסיכולוגיה שמור תפקיד מכריע בהבנתה של התופעה המדעית.

המדע המודרני: היבטים חברתיים ופוליטיים

המחקר העכשווי על אופי המדע מתאפיין בגישה טבעית, תצפיתית וביקורתית. הוא מתמקד בחיי היום-יום של הפעילות המדעית במקום ב"ניצחונותיו" של המדע. זהו מחקר נטול כל סממן של "חגיגות" ביחס למדע ולתולדותיו, ומשוחרר מהנטייה להאדרת ההווה כשיאה ההכרחי של כל התקדמות בידע. המחקר הזה עולה בקנה אחד עם המפנה שחל בלימוד ההיסטוריה בכללותה. בעוד ההיסטוריה הקלסית התמקדה בהחלטות הרות גורל של מלכים ומנהיגים, בניצחונות של מצביאים דגולים בשדה הקרב ובשאר מעלליהם של

השליטים, ההיסטוריה החדשה מתמקדת בחולין של החיים בתקופה נתונה. היא עוסקת בחיי היום-יום של כלל הציבור, כמו גם של מנהיגיו, לאו דווקא בעיתות משבר או כאשר נדרשות הכרעות גורליות. היא מתעניינת בשאלות כמו אופיים של המקצועות שבהם עסקו בני אדם, שעות העבודה שלהם, הבגדים שלבשו ופעילויותיהם בשעות הפנאי. המחקר המודרני על המדע עבר מהפך דומה. במקום לספר על שרשרת תגליות של שורת אישים דגולים, מתמקדת תשומת הלב הנוכחית בעשייה הממשית של המדענים ובאופי המערכת שבתוכה מתעצבת עבודתם. ההסתכלות הניטרלית הזאת בטיב המדע מנפצת באחת מיתוסים רבים שיוחסו לו.

על פי המיתוס הנפוץ ביותר, אנשי המדע אינם אלא "מלאכים" נטולי אינטרסים המסתובבים בחלוקים לבנים בהיכלי השיש של המדע, עושים עבודת קודש הרואית במעבדות עתירות ציוד ומקדישים את מיטב זמנם וכישוריהם לקידום החברה. כלומר, המדע הוא פעילות קוגניטיבית נטולת פניות וניגודי עניינים שנועדה לתת מענה לבעיות האנושות. המחקר העכשווי מוצא שאין הדבר כך. תוצאותיו מספקות את הנוגדנים הדרושים לנוכח האדרתו של המדע עד כדי הפיכתו כמעט לדת חדשה – דת המדע. המהלך הביקורתי כיום כולל את חשיפתן של דעות קדומות אחדות על המדע הרווחות בקרב הציבור הרחב ואפילו בקרב לא מעט מדענים. נציין להלן כמה גישות ביקורתיות על תפיסת מעמדו של המדע, לרבות מדע הפסיכולוגיה.

קורט דנציגר: ניפוץ דעות קדומות בדרך לחשיפת אופי החברתי של המדע

הדעה הקדומה המושרשת ביותר על המדע היא זו שרואה בו מכלול של פעילויות רציונליות-לוגיות בלבד. לפיכך תולדות המדע הן הממצאים והתיאוריות של שרשרת חוקרים דגולים שאספו עובדות על הטבע באמצעות השערות ומתודולוגיות מתוחכמות יותר ויותר. ואם נשתמש בלשון ציורית, המדע אינו אלא מצעד ניצחון ארוך המפאר את הרציונליזם האנושי, שהצועדים בו – המדענים הבולטים בכל תקופה – מפגינים את הכלים שלהם, את התגליות ואת התיאוריות שבאמצעותן קידמו את הידע האוניברסלי. הצועדים מסודרים על פי סדר ההתרחשויות בזמן. המיקום הסידורי חשוב כי בראש הטור צועדים מדעני ההווה שברשותם הידע העדכני, השלם וממילא הטוב ביותר. ספרי הלימוד המסורתיים בתולדות הפסיכולוגיה שותפים רובם ככולם לגישה הזאת. כותרתו של ספר הלימוד הסטנדרטי לתולדות הפסיכולוגיה, ששימש באוניברסיטאות ברחבי העולם בשליש האחרון של המאה הקודמת, היא אופיינית: *The great psychologists: Aristotle to Freud* ("הפסיכולוגים הדגולים: מאריסטו עד פרויד"). הספר, שנכתב על ידי רוברט ווטסון (R. I. Watson), יצא לאור לראשונה בשנת 1963, ובמהדורות מרובות בעשרות השנים שלאחר מכן. על פי הגישה המסורתית, הפסיכולוגיה מתמַצֵית בממצאים ובתיאוריות שלה הנשלטים על ידי עקרונות רציונליסטיים על-זמניים. המתעניינים בתולדות הפסיכולוגיה יוסיפו גם שמות של חוקרים אלה ואחרים הקשורים בממצאים ובתיאוריות. ברם, המחקר המודרני סבור

שהגישה הפופולרית הזאת היא נאיבית וצרת אופקים, שכן היא מתעלמת מהיבטים חיוניים של המציאות המדעית, ובראשם היסוד החברתי של המציאות הזאת.

הגישה שרואה במדע מכלול של פעילויות לוגיות-רציונליות-קוגניטיביות גרידא עיוורת לאופן שבו מדע ומדענים פועלים הלכה למעשה בסביבתם הטבעית. גישה זו מזניחה לחלוטין את האופי החברתי של כל פעילות מדעית. חוקר תולדות הפסיכולוגיה, קורט דנציגר (Kurt Danziger, נ' 1926), הוא אחד מחלוציה של חשיפת ההתניה החברתית הבסיסית של כל מדע באשר הוא. בספרו, "לבנות את הסובייקט" (*Constructing the subject*, 1990), ההיבט החברתי מוצג באופן חד. על פי דנציגר,

הדבר המאחד חוקרים אינדיבידואלים אינו תובנות לוגיות או עניין משותף באותו קטע של הטבע. התיאור הרציונליסטי הסטנדרטי מחביא לגמרי את הקשרים החברתיים המורכבים שיש בין החוקרים. לאמיתו של דבר, חוקרים קשורים זה לזה בעבותות של נאמנות, כוח, השפעה וקונפליקט. חוקרים חולקים אינטרסים כבדי משקל ממש כפי שהם חולקים תכונות לוגיות. יתר על כן, לחוקרים יש עמדה, סטטוס ואף משרה לא רק במדע אלא גם במסגרות חברתיות רחבות יותר. כתוצאה מכך, העניין המרכזי במחקר הוא לא אם החוקר הבודד יכול לאשש את השערותיו במתחם הפרטי של המעבדה שלו, אלא אם הוא יכול למסד את תרומתו כחלק מן הקנון המאגד את הידע המדעי בתחומו. במילים אחרות, הנושא המרכזי הוא קונצנזוס, וקונצנזוס אינו עניין של לוגיקה. מדובר בהסכמות על מה שמהווה עדות מדעית קבילה, כמו גם בהתחייבויות הדדיות ובמטרות משותפות. כן כרוכים בעניין אינטרסים עמוקים והטיות סמויות וגליות (*Constructing the subject*, עמ' 3).

תובנותיו של דנציגר מנפצות עוד אשליה נפוצה בדבר המדע – חירותו המוחלטת של החוקר בפעילותו בתוך המעבדה הפרטית שלו. על פי הגישה התמימה הרואה במדע פעילות קוגניטיבית בלבד, החוקר נהנה מחירות מוחלטת משעה שנסגרו דלתות המעבדה מאחוריו. נוצרת האשליה כי יש לחוקר שליטה דמוית אל במתרחש בין קירות המעבדה, וממילא באופנים של הפקת ממצאיו ותגליותיו. המחקר המודרני כופר באשליה הזאת. לאמיתו של דבר, תגליות הן "מוצרים" מעובדים ומותנים חברתית המוגדרים על ידי קהילת המדענים המצויה בסביבתו של החוקר, שכאמור גם החוקר נמנה עם חבריה. סביבה זו כוללת בתוכה את עורכי התקופונים שבהם עשויה התגלית להתפרסם, את שופטי הקרנות למימון המחקר ואת מחבריהם של ספרי הלימוד הרלוונטיים. על פי ניסוחו הקולע של הסוציולוג אוגוסטין ברניגן (Augustine Brannigan, נ' 1949), "השאלה אינה מה גורם לתגליות לקרות, אלא מה הופך אותן לתגליות" (Brannigan, 1981). האילוח "להתיישר" על פי תכתיבי הקהילה המדעית, על מנת שהתגליות תהפוכנה לתגליות פומביות ומוכרות במדע, מפחית מחירותו לכאורה של החוקר. האילוח מתייחס לא רק ל"מוצר" המוגמר (דהיינו ל"תגלית") אלא גם לשיטות המחקר שבאמצעותן הושג, לטכניקות האנליטיות שהובילו לגילוי, ואפילו לצורת התקשורת שבה מועברת התגלית

לציבור החוקרים. בל נשכח כי התוצרים של הפעילות במעבדה מלכתחילה לא נועדו להישמר בסודיות. להפך, הם אמורים להתפרסם ולעמוד לרשות כל מי שחפץ לשחזר את מהלך הניסוי ואת תוצאותיו. בחינה נטורליסטית מגלה כי הטענה בדבר חופש הפעולה של חוקר בתוך המעבדה אין לה על מה להסתמך. לא זו אף זו, מידת השליטה החברתית בפעילות החוקר עמוקה אף יותר מכל מה שצינו עד כה. הסוציולוגיה של המדע תורמת אפוא תרומה נכבדה לחשיפת הדרכים שבהן השליטה החברתית הזאת מתממשת.

דנציגה, כמו גם חוקרים אחרים, מצביע על כך שהניסוי הפסיכולוגי נהפך ל"מוסד חברתי" (social institution) בתרבות המערבית. אך למה הכוונה במושג "מוסד חברתי"? המושג הזה – מאבני היסוד של הסוציולוגיה – מאפיין את הפעילות במגזרים שונים בקהילת בני האדם. בכל קהילה כזו קיימים מוסדות חברתיים כמו המוסד הכלכלי, המוסד המשפחתי או המוסד הדתי. מוסד חברתי מורכב מהקבץ של אמונות, ערכים ונורמות המווסתים את ההתנהגות בתחומים המוגדרים. השליטה החברתית על ההתנהגות של פרטים בתחום מסוים – החברות – מושגת בדרך ארוכה של חינוך, אינדוקטרינציה ומערכת מסועפת של עונשים ותגמולים. בהקשר זה, חשיבותם של חוקים מפורשים בקודקס המשפטי פחותה מזו של הנורמות הלא-מפורשות הנכפות על ידי החברה. הנורמות הללו מופנמות על ידי כל חברי וחברות הקהילה. כך, למשל, בסופרמרקט מתרחש משחק תפקידים בין המשתתפים (קונים/קונות, מנהלים/מנהלות, קופאים/קופאיות), שבו כל פרט מתנהג על פי הנורמות המקובלות שהוטמעו בו באופן כה עמוק עד כי לרוב הוא אפילו אינו מודע להן. פרט שינסה לחרוג מאוסף הכללים הנהוגים במוסד החברתי שהוא חלק ממנו יהיה חשוף לסנקציות קשות ביותר, אפילו כאלה שעשויות לשלול את זכותו להמשיך לחיות בקרב הקהילה.

כאמור, המחקר הפסיכולוגי בחברה המערבית מתפקד כמוסד חברתי. כל המשתתפים והמשתתפות בו כפופים לכללי התנהגות שהופנמו בהם כה עמוק עד כי אינם מודעים להם כלל. הן הנסיין והן הנבדק כפופים לכללים הללו. במילים אחרות, גם בהיותם במתחם המבודד כביכול של המעבדה, החוקרים והחוקרות ושאר המשתתפים עדיין כפופים למשחק תפקידים מוגדר שהוטמע בהם עמוק במשך זמן רב (ראו את דוגמת הסופרמרקט). בהקשר זה, בהיכנסם למעבדה, הן הנסיין הן הנבדק אינם נהפכים לרובוטים נטולי תוכנה כאילו היו אבנים או לוחות חלקים. הם עדיין נושאים איתם את שמם, את ניסיון חייהם, את השקפת עולמם ואת מטרותיהם. מכך נקל להבין את עיצובו של המחקר הפסיכולוגי כמוסד חברתי. רק משעה שנוסדה הסביבה החברתית הנאותה, על הסכמותיה הגלויות והסמויות (הסכמות הן דבר חברתי!), הונח המצע להתהוותה של פעילות מדעית ראויה לשמה. הדבר התרחש לראשונה באנגליה לפני 400 שנה בקירוב.

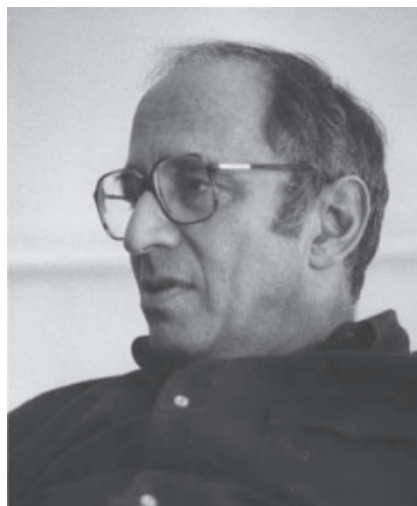
קהילת המדענים המודרנית הראשונה – "החברה המלכותית של לונדון" (The Royal Society of London) ובקיצור "החברה המלכותית" – נוסדה במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה. המודל הזה של קהילה מדעית הועתק עד מהרה גם לארצות אחרות. למרות

הבדלים קלים בין הקהילות השונות, המאפיינים הכלליים הבאים הגדירו את כל הקהילות המדעיות. הקהילות האלה שאפו להגיע להסכמה על טכניקות המחקר הלגיטימיות שבהן ייעשה שימוש לצורך הפקת ידע. הקהילות שאפו לכוון קונצנזוס גם ביחס למושאים הלגיטימיים של המחקר. חשוב להדגיש שכל הקהילות המדעיות התאפיינו בהפרדה חדה בין תצפיות עובדתיות, שעליהן לא הותר ויכוח וכל חברי הקהילה היו חייבים להסכים להן, לבין הסברים שלגביהם הותרו חילוקי דעות. לבסוף, התפתחה גם הסכמה על אופני התקשורת בין כל חברי הקהילה, או במילים אחרות, על הדרכים והשיטות שבהן יש לפרסם את המידע המדעי. כך נולדו כתבי העת המדעיים הביקורתיים ושאר אפיקי הפרסום הכוללים שיפוט של מומחים-עמיתים, שרק דרכם "עובדה" יכולה להיפך לפומבית ומוכרת. כתב העת *Philosophical Transactions*, שהופיע במסגרת החברה המלכותית לראשונה בשנת 1665, הוא לא רק כתב העת המדעי העתיק ביותר אלא גם היחיד שממשיך לצאת לאור מאז הקמתו ברציפות. כלומר, זהו כתב העת רב-השנים ביותר.

לסיכום, תובנותיו של דנציגר מבהירות כי אין מדע בלי מסה קריטית של מדענים-עמיתים. אמנם אין בכך כדי לשלול את היתכנותן של המצאות על ידי יחיד סגולה בתקופות קדם-מדעיות, אך התרומות הללו הן בבחינת גילויים מקריים שבהיעדרה של ביקורת אינם מצטברים לכלל מדע. לפיכך המשפט – "היה היה פסיכולוג-מדען שפעל לבד ללא קהילת עמיתים" – הוא חסר מובן משום שמרכיביו סותרים זה את זה: אין מדען ללא חברה מדעית, ואילו "מדען בודד" הוא מונח הסותר את עצמו. כשם שהמושג "מורה" מחייב לוגית את המושג "תלמיד" (או תלמידים) והמושג "שליט" מחייב "כפופים" או "נשלטים", כן מחייב המושג "מדען" את קיומם של מדענים אחרים ואת קיומה של מערכת מדעית.

תומאס קון: המעורבות של גורמים פוליטיים וחברתיים במחקר המדעי

שלושה עשורים לפני הופעת ספרו של דנציגר, חולל איש מדעי הטבע, תומאס קון (Thomas Kuhn, 1922–1996), אף הוא שינוי מפליג בתפיסת הפעילות המדעית. תורתו של קון חובקת את כל המדעים (עם הדגשה מובנת של מדעי הטבע) ועל כן מקיפה יותר מתורתו של דנציגר (המייחד את ביקורתו לתחום הפסיכולוגיה). ברם, מסקנותיהם של שני החוקרים דומות בנוגע לתפקיד החשוב שממלאים מרכיבים חוץ-רציונליים בפעילות המדעית. ספרו המכונן של קון, **המבנה של מהפכות מדעיות** (*The structure of scientific revolutions*), יצא לאור בשנת 1962. קון תיאר בו באופן נטורליסטי את הפרקטיקה המדעית ונמנע לגמרי מכל אותם ניסיונות ההאדרה שהיו כה נפוצים בספרות הפופולרית על מדע. תרומתו החשובה ביותר הייתה ההדגמה בדבר אופייה החברתי, ואפילו הפוליטי, של הפעילות המדעית. לתפיסתו, המדע מתנהל על ידי קהילות של מדענים ולא על ידי בני אדם בודדים ומבודדים. כדי להבין את המדע חייבים להבין את הקהילה המדעית שבתוכה מתרחשת הפעילות המדעית.

תומאס קון (1922-1996)

על פי קון, חברי הקהילה המדעית, כמו גם פרטים בכל חברה, חולקים יחדיו קובץ של נורמות, אמונות וערכים שקובעים את כללי ההתנהגות המותרים. כפי שנוכחנו לדעת בדיון על המושג "מוסד חברתי", הנורמות, האמונות והערכים האלה הם בחלקם הגדול כה עמוקים ויסודיים עד כי האוחזים בהם כלל אינם מודעים לקיומם. אפשר לדמות את מערכת האמונות וההסכמות האלה למושג "הלא-מודע הקולקטיבי" של הפסיכואנליטיקן קרל גוסטב יונג (Carl Gustav Jung). לטענת יונג (ראו פרק 12), נוסף על לא-מודע הקיים אצל כל אדם אינדיבידואלי, קיים גם לא-מודע המשותף לקולקטיב תרבותי-גנטי של קבוצת אנשים החולקים אותה ארץ, אותה שפה ואותה היסטוריה. לדברי קון, כל המדענים בתקופה נתונה שותפים לאמונה בדבר תוקפן של תיאוריות יסוד מסוימות וטכניקות מחקר לגיטימיות. קון כינה מערך זה של השקפות, תיאוריות וטכניקות בשם "פרדיגמה" (paradigm). בפרדיגמה של קון קיימים שני מרכיבים: מערכת אמונות וניסויי מופת. המרכיב הראשון, הכולל את הנחות היסוד, לרוב אינו מפורש ואינו מודע ועל כן אינו נבחן כלל אמפירית. ההנחה בפסיכולוגיה שעל פיה ההתנהגות מפולגת לגירויים ותגובות היא כה שורשית עד כי איש אינו נותן את הדעת עליה, לא כל שכן מערער עליה או בוחן אותה. המרכיב השני והמודע של הפרדיגמה הוא ניסויי מופת המשמשים כלי חשוב באינדוקטרינציה של הסטודנטים בתחום הנתון. לענייננו בפסיכולוגיה, אפשר לחשוב על ניסויים בלמידה המכונה בשם "התניה אופרנטית" או "התניה סקינריאנית" (operant conditioning; Skinnerian conditioning). ניסויים אלה מופיעים בכל ספרי הלימוד ונלמדים בכל קורסי המבוא בפסיכולוגיה. אין סטודנט שלא נחשף להם במהלך לימודיו. ניסויי המופת מחזקים את הפרדיגמה ומדגימים ללומד את המדע בפעולה.

אם הפרדיגמה שולטת בעולמם הקוגניטיבי (ואף הרגשי והחברתי) של המדענים וניסויי המופת משמשים מודל לחיקוי, במה מתבטאת הלכה למעשה הפעילות המדעית? על פי

קון, הפעילות המדעית מוקדשת לאיסוף ידע מדויק על המשתנים שמציעה הפרדיגמה. הפעילות הזו מוקדשת לקביעת הערכים המדויקים של המשתנים ולאפיון הדרך שבה הם פועלים. בפסיכולוגיה מקובל על הכול כי תגמול פועל בלמידה. המאמץ של החוקרים מוקדש לבידוד האופן המדויק והתנאים ההכרחיים והמספיקים שבהם התגמול פועל ומשפיע על התוצאה. המדענים עסוקים אפוא בחקירת התופעות שזוהו במסגרת הפרדיגמה הדיסציפלינרית. המדענים עסוקים גם ביישום תיאוריות לעוד בעיות בתחום. ככלל, אפשר לדמות את הפעילות המדעית לפעילות של "סתירת חורים", דהיינו השלמת פרטים שלא פותחו עד הסוף במסגרת התיאוריה. יש המדמים את הפעילות המדעית לפעילות של פתרון תשבצים: התשובה כבר קיימת ומובטחת ורק צריך למצוא אותה.

המתמיה בכל זה הוא אותו הדבר של **לא** נבחן במסגרת איסוף המידע האמפירי. הפרדיגמה – התשתית המושגית השולטת בתחום הנתון – אינה נבחנת כלל! היא אינה נבחנת משום שמדובר בתורה חובקת כול שלרוב כלל אינה מודעת. לא ניתן לבחון בכוונה תחילה דבר שאיננו מודעים לקיומו. החלקים המודעים או המודעים-למחצה של הפרדיגמה אינם נבחנים אף הם בהיותם "מן המפורסמות שאינן צריכות ראייה".

על פי קון, כל מדע ראוי לשמו פועל במסגרת של פרדיגמת-על המוסכמת באופן סמוי על כל החוקרים בתקופה נתונה. הפרדיגמה השלטת במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה במדעי הטבע, ובפיזיקה בפרט, הייתה זו שהתבססה על תורתו של אייזק ניוטון (Isaac Newton, 1642-1727). במאה העשרים הוחלפה הפרדיגמה של ניוטון בפרדיגמה המתבססת על תורתו של אלברט איינשטיין (Albert Einstein, 1879-1955). השתלשלות עניינים זו מעידה על כך שפרדיגמות מתחלפות. כך, למשל, אפשר לדון בשרשרת הפרדיגמות בתחום הפיזיקה, החל מזו של אריסטו, המשך לזו של ניוטון וממנה לזו של איינשטיין.

אך כיצד מתחלפות פרדיגמות? כפי שנרמז, הפעילות השוטפת המתבצעת במסגרת הפרדיגמטית מכונה בשם "מדע תקני" או "מדע נורמלי". הפרדיגמה קובעת גם את הגבולות של נושאי המחקר ואת אופי הדיון בנושאים אלה. אולם, במסגרת הפעילות התקנית מתרחשות לעיתים "תקלות". זאת בשעה שחוקרים נכשלים בשחזור תוצאות של ניסויי מופת או מגלים בעיות חדשות שלא ניתן לטפל בהן בכלים הנורמטיביים הרגילים. הקהילה המדעית מתקשה "לעכל" את החריגים הללו. נסו לדמיין מקרה שבו סטודנט בשנה הראשונה ללימודיו עורך ניסוי בלמידה אופרנטית, מתוך הקפדה מלאה על הפרוטוקול של התניה אופרנטית, אך התוצאות סוטות לגמרי מאלה הרשומות בספרי הלימוד. התגובות של מוריו, חבריו ומן הסתם של הסטודנט עצמו צפויות: חייבים לחפש את הסיבה לתוצאות החריגות בתקלה או בשגגה שאירעה במהלך הניסוי של הסטודנט, ולא חלילה בחולשה או בבעיית תוקף שמקורה בתורת הלמידה, כלומר בפרדיגמה. תגובה הגנתית דומה מתרחשת בכל פעם שמדווחות בעיות חדשות ובלתי-צפויות או

כאלה הסותרות תיאוריות חשובות. הדבר קורה משום שקיימת מעין "חגורת ביטחון" סביב הפרדיגמה השלטת והבלתי-מודעת שנועדה להגן עליה. הפרדיגמה נטועה כה חזק בקוגניציה של חברי הקהילה המדעית עד כי תוצאות חריגות, נושאים חדשניים או סתירות עתידים ליפול קורבן לאפליה בפרסום: עורכי כתבי עת וכותביהם של ספרי הלימוד יסרבו לקבלם. נושאים חריגים יכוננו לעיתים בשמות גנאי כמו "נושאים ביזאריים", וכך גם יכוננו המדענים המציעים אותם.

אולם, הבעיות שהוזכרו לעיל עשויות להצטבר למסה קריטית שלא יהיה ניתן עוד להתעלם ממנה. מצב מעין זה מכונה בתורתו של קון בשם "אנומליה" או "מצב מדעי בלתי-רגיל". הבעיות הלא פתורות (שאינן פתירות במסגרת המושגית הקיימת) מחייבות בחינה מחדש של הנחות היסוד. הדבר דומה למצב שבו בעיות פסיכולוגיות מצטברות בחייו של אדם. החרפת הבעיות גורמת לחשבון נפש ואף לחשיפת המקור של הבעיות בלא-מודע או במודע למחצה של אותו אדם. כך גם מתרחש בקהילה המדעית: האנומליה החריפה גורמת להעלאת סימני שאלה בדבר תוקפן של הנחות היסוד, חושפת אמונות שהיו "רדומות" ומעלה אותן לדיון פומבי. אם בעיות כאלה אינן ניתנות לפתרון באמצעות התיאוריות והכלים המבוססים על הפרדיגמה הקיימת, אזי מתחולל משבר.

המשבר בקהילה המדעית הוא בעל מאפיינים חברתיים ופוליטיים. במצב כזה מתערערת האמונה בתוקף של הפרדיגמה הקיימת. או אז פרדיגמות חלופיות עולות אל פני השטח, במחשבה ובמעשה. בתקופת המשבר מתחוללת מלחמה אינטלקטואלית אבל גם פוליטית וכוחנית של ממש, בין מחנה השמרנים הממשיכים לאחוז בפרדיגמה הקיימת, לבין מחנה המתקדמים הפתוחים לאפשרות של מהפך רדיקלי במדע שלהם. במהלך המאבק מתחילים להופיע כתבי עת חדשים המשרתים כבר את הפרדיגמה החדשה וכן מופיעים ספרי לימוד ומחקר שמשתמשים בשפה חדשה ובמשתנים שלא היו מוכרים במסגרת הפרדיגמה הישנה. המאבק אינו פוסח גם על היבטים אישיים. חברויות ישנות מתפרקות וסמכויות אקדמיות מתחלפות. אם ראש יחידה אקדמית מסוימת כבר נשבה במסגרת המושגית של הפרדיגמה החדשה, אזי יש להניח שיקדם מדענים השותפים לו בהשקפתם (וידחוק הצידה מדענים מהאסכולה הישנה). אם כן, המאבק לובש גם אופי בין-דורי: המחנה המתקדם מורכב רובו ככולו מחוקרים צעירים, ואילו מחנה השמרנים כולל מדענים ותיקים ובעלי שם. עם ניצחונה של הפרדיגמה החדשה, מדענים דגולים הופכים לבעלי ערך היסטורי בלבד.

כאמור, תקופת המשבר מסתיימת לרוב בניצחונה של הפרדיגמה החדשה. לפיכך מתחוללת מהפכה של ממש בתחום המדעי הנדון. חשוב לציין כי ההכרעה במאבק בין חסדיהן של שתי הפרדיגמות, הוותיקה והחדשה, אינה נעשית על בסיס נתונים, תצפיות אמפיריות או על בסיס לוגי. זו אינה הכרעה רציונלית! מדובר בהכרעה פוליטית טהורה. צריך להבין כי לא תיתכן השוואה תיאורטית או אמפירית בין שתי פרדיגמות משום שכל

אחת אחוזה בשפה ובתרבות שונות. על פי המונח המקצועי באנגלית, הפרדיגמות הן *incommensurable* (אינן ניתנות להשוואה או לאמידה). לא ניתן להשוות אותן על בסיס רציונלי משום שלא קיימת שפת תצפית ניטרלית שיכולה לשמש מצע משותף להכרעה. מדענים הפועלים במסגרת פרדיגמה מסוימת מדווחים על תצפיותיהם באופן תלוי תיאוריה. אין בנמצא תצפית "ניטרלית", כזו שאינה צבועה בהכרח בשפה של הפרדיגמה שבמסגרתה היא נערכת (ראו דיונים על האתגר הזה לעמדה המדעית המקובלת אצל Hempel, 1966; Quine, 1961; Bechtel, 1988; Hanson, 1958). להרחבה נוספת ראו (Schlesinger, 1974). חסידים של פרדיגמות מתחרות יתארו באופן שונה את מה שעיניהם רואות. זו הסיבה היסודית לכך שהמחנות פונים לאמצעים לא-רציונליים כדי להכריע את המאבק. בעצם, די בכך שחסידיה של פרדיגמה אחת ישכנעו מספיק מדענים לאמץ את הפרדיגמה שלהם כדי לדחוק הצידה את הפרדיגמה האחרת.

ראוי להתעכב מעט על עניין ההבחנה בין תצפית אמפירית לבין תיאוריה. ההבחנה הזאת היא מאבני היסוד של המדע המודרני, מכיוון שהתצפית האמפירית משמשת בסיס אובייקטיבי להכרעה בין תיאוריות מדעיות. ברם, פילוסופים וחוקרים רבים החלו לקרוא תיגר על התוקף של ההבחנה הזאת. על פי ההשקפה הביקורתית, התפיסה של בני אדם מושפעת מידיעותיהם ומאמונותיהם. סביר להניח שמכונית לא תיתפס כלל כמכונית על ידי אדם מהמאה העשירית, רק מפאת העובדה שאובייקט כזה כלל אינו מוכר לו. פטיש המופיע בתמונה המוצגת לעיני מסתכל מערבי לא ייתפס ככזה בעיני מסתכל משבט קדום, שכן המושג "פטיש" או המילה "פטיש" כלל אינם קיימים בשפה שלו. ככלל, כל תצפית צבועה בצבעי התיאוריה הפרדיגמטית שלה (שלו רוב אינה מודעת) ומדווחת בלשונה. לכן תצפית יכולה להכריע רק בין תיאוריות השוכנות כולן תחת קורת הגג של אותה פרדיגמה, ולא ניתן להכריע באופן אמפירי בין פרדיגמות שונות. לפיכך המהפכה שבה דן קון היא מהפכה חברתית-פוליטית במלוא מובן המילה.

לסיום הדיון שלנו בתורה של קון, יש לתת את הדעת על הפעילות שמתרחשת בהיעדר פרדיגמה. כאמור, קון זיהה את הפעילות המדעית התקנית עם התבססותה של פרדיגמה במוחם של כל החברים בקהילה מדעית נתונה. כלומר, בלעדי הפרדיגמה אין מדע. ברם, אין להכחיש כי גם טרם הופעתן של קהילות מדעיות, הושגו הישגים עיוניים ואף תצפיתיים ונערכו ניסויים על ידי אנשים יחידי סגולה בתקופות קודמות. קון כינה את התקופה הזאת בשם "התקופה הקדם-פרדיגמטית". מה מאפיין את התקופה הזו? מכיוון שלא הייתה קיימת פרדיגמה, ממילא לא הייתה קיימת קבוצת חוקרים השותפה להסכמה הבסיסית הטמונה בפרדיגמה. בתקופה הקדם-פרדיגמטית אפשר אפוא להתייחס רק ליחידים, ואפשר לאפיין את הפעילות שלהם, יהיו גאונים ככל שיהיו, כאוסף אקראי של תגליות. לכל היותר, אפשר לדבר על מסורות אחדות ואולי על מסורות מתחרות. בכל מקרה, אסור לטעות ולאפיין הישגים מקריים של חוקרים בודדים כפעילות מדעית במובן המודרני של המילה.

קון הציע שרשרת שלבים לתיאור התהליך של שינוי הפרדיגמה. שרשרת זו מאפיינת את ההיסטוריה של המדע וגם את העתיד שלו. לפיכך אי־אפשר לומר כי המדע "מתקדם" משום שהשינויים המתחוללים בו הם מחזוריים. התרשים הסכמתי למטה ממחיש את תורתו של קון.

תהליך של שינוי הפרדיגמה על פי תומאס קון (בעקבות 1987, Leahey)

חובת האיזון: הגנה על המדע

הדיון בסעיפים הקודמים עלול ליצור את הרושם כי המדע פגום, מנותק מהחקירה האמפירית (כמו הדת), שבוי בכבלים חברתיים לא-רציונליים ובעצם מהווה מפעל שאינו צובר הישגים. בשום פנים ואופן אין הדבר כן! אסור להסיק מסקנה מוטעית, על בסיס המחקר העכשווי, כאילו מחקר זה מערער על ערכו הסגולי של המדע. הדיון עד כה היה בעל אופי ביקורתי והוא משקף נאמנה את הדעות הרווחות כיום בתחום הפילוסופיה של המדע. ברם, עלינו להימנע מהטיה לכיוון ההפוך, דהיינו להמעיט בהישגים האובייקטיביים של הפעילות המדעית. לא צריך להתאמץ כדי להדגים את פירות המדע בשירות האדם. די לציין את ההכפלה או ההשלשה בתוחלת החיים כיום לעומת זמנים עברו, את המחשב האלקטרוני, את המכונית או את הטיסות באטמוספירה ובחלל. הן קון הן דנציגר אינם מתעלמים מההישגים האלה ומאופיו האמפירי של המדע; שהרי פרדיגמות מתחלפות רק מחמת ממצאים אמפיריים בעייתיים. לפיכך דנציגר מצביע על מנגנוני הבקרה המאפיינים את המדע – מתן פומבי לממצאים כדי שיהיה אפשר לשחזרם; חשיפה לביקורת עמיתים; ותמיכה ממסדית בררנית. רק אלה יכולים להבטיח תוצאות אמיתיות שתשמנה בסיס לטכנולוגיות לתועלת האדם. לאור ההישגים הבלתי-ניתנים לערעור של הפעילות המדעית התקנית, קל להילכד ברשת של האדרה בלתי-מרוסנת של המדע. קון, דנציגר

וחוקרים אחרים בקהילת הפילוסופיה של המדע יוצאים חוצץ נגד המגמה הזאת. בתוך כך הם מצביעים על גורמים לא רציונליים שמעצבים אף הם את הפעילות המדעית. ואולם, בל נטעה: הביקורת שלהם לא נועדה בשום אופן לערער על עצם ערכו הסגולי העצום של המפעל המדעי.

תשובה מלומדת לשאלה שבמוקד העניין: מתי וכיצד הפכה הפסיכולוגיה למדע?

מצוידים בתובנות שסיפק המחקר המודרני על המדע, נוכל לתת תשובה מושכלת יותר לשאלה הזאת. אין ספק כי המאה השבע-עשרה, ובמיוחד המאה השמונה-עשרה, היו עדות לתגליות פסיכולוגיות מגוונות. כך, למשל, מדענים בכמה ארצות באירופה ערכו ניסויים מבוקרים בנושאים שנחשבים כיום נושאים פסיכולוגיים לכל דבר. יש אפילו שאומרים כי מדובר בגל גדול של תרומות פסיכולוגיות הכולל גם את הופעתם של כתבי עת וספרים בתחום. נשאלת השאלה האם התופעות המשמעותיות הללו מצטברות לכדי מדע טבע אמפירי של פסיכולוגיה? התשובה על כך שנויה במחלוקת, אך המחקר המודרני העוסק במתודולוגיה של המדע נוטה להשיב עליה בשלילה. במילים אחרות, הפסיכולוגיה נהפכה למדעית רק בשליש האחרון של המאה התשע-עשרה, ובפרט בשנת 1879. כאמור, בשנה הזאת פתח וונדט את המכון לפסיכולוגיה שלו כיחידה אקדמית מן השורה באוניברסיטת לייפציג. הישגו הגדול של וונדט לא היה אינטלקטואלי: פריצת הדרך ה**עיונית** שאפשרה את היפרדותו של הענף הפסיכולוגי מהגזע הפילוסופי התרחשה עשרים שנה קודם לכן בידי הפיזיקאי גוסטב פכנר (Gustav Theodor Fechner, 1801-1887). בהקשר זה, ראוי לציין גם את תרומותיהם של ארנסט ובר (Ernst Heinrich Weber, 1795-1878) ויוהן הרברט (Johann Friedrich Herbart, 1776-1841), שקדמו לפֶכְנֶר וסללו את הדרך למפעלו החלוצי. בפרק 7 נדון בפירוט בכל היוזמות הללו.

אם עיקר תרומתו של וונדט לא הייתה מחשבתית-עיונית, אזי מה היה סוד ההצלחה של מפעלו? התשובה לכך נעוצה בהיבט החברתי והפוליטי. וונדט היה חלוץ בהפיכת הפסיכולוגיה לנושא מוסכם על **קהילת** מדענים. דנציגר מתאר את הישגו החלוצי של וונדט בצורה קולעת:

האלמנט שהיה הכרחי לחלוטין בכל היוזמה היה הארגון החברתי של הניסוי הפסיכולוגי. התרומה הזאת היא הנימוק העיקרי מדוע יש למקם את ראשית הפסיכולוגיה הניסויית במעבדה של וונדט. המכון של וונדט הוא המקום שבו העיסוק בפסיכולוגיה מדעית אורגן כפעילות **מודעת לעצמה** של קהילת חוקרים. יתר על כן, המודל של וונדט התפשט למכונים דומים מתוך שימוש בכלי מחקר משותפים. ההתפתחות הזאת, יותר מכל גורם אחר, הפכה את הפסיכולוגיה המודרנית לתחום מחקר מובחן, לנחלתה של קהילת מחקר ייעודית (*Constructing the subject*, עמ' 18).

אם כן, במכון של וונדט הפך הניסוי הפסיכולוגי לחלק בלתי-נפרד של המוסד החברתי המכונה מדע אמפירי. בדומה לכל מוסד חברתי, הניסוי הפסיכולוגי הפך באחת לאירוע הנשלט במלואו על ידי מערכת של נורמות, הסכמים וחוקים בלתי-כתובים שהכתיבו למשתתפיו את אופן התנהגותם. האשליה כאילו המשתתפים (המושגים "נסיין" ו"נבדק" נוצרו במכון של וונדט) חופשיים להתנהג ככל העולה על רוחם מאחורי הדלתות הסגורות של המעבדה התנפצה באחת. מעתה היו הכול כפופים לחוקים הבלתי-כתובים של המוסד החברתי ששמו "הניסוי הפסיכולוגי".

כאמור, מה שאפשר לוונדט להוציא מתחת ידו מקצוע ניסויי חדש לא היו רעיונותיו או ספרי הלימוד שפרסם (טובים ככל שהיו) אלא היוזמה הפיזית הפשוטה של הועדתו של מקום מסוים לעריכת ניסויים פסיכולוגיים דרך קבע – מקום שזוהה בשם המפורש "מעבדה פסיכולוגית". העבודה הניסויית בוצעה על ידי וונדט, תלמידיו ותלמידי תלמידיו בכלים ייעודיים שפותחו במעבדה. התוצאות פורסמו בתקופון חדש שנשא את השם המטעה *Philosophische Studien* (מפאת הרתיעה של ראשי האוניברסיטה מהמונח "פסיכולוגיה", כונה התקופון "מחקרים בפילוסופיה"). נקודת הכובד של כל ההתפתחות הזאת היא הרציפות בעשייה המחקרית והפרסום השוטף של התוצאות. בהכרח, גובשו גם הדפוסים של התקשורת המדעית ופרקטיקות המחקר הלגיטימיות.

כדאי להתעכב מעט על משמעות השם "מכון לפסיכולוגיה". אל לנו להקל ראש בהעזה הגלומה במתן שם מפורש כזה ליחידה אקדמית באחת מהאוניברסיטאות המובילות בעולם. צריך להבין כי הייתה רתיעה כללית באקדמיה מהשם "פסיכולוגיה" בגלל גבולותיו המטושטשים וריבוי השרלטנים שעשו בו שימוש לצורכיהם. אדווין בורינג (Edwin Boring, 1868–1968), בכיר ההיסטוריונים האמריקנים של הפסיכולוגיה, ציין כי עד השליש האחרון של המאה התשע-עשרה (דהיינו עד זמנו של וונדט) הוגים לא כונו, בפי עצמם ובפי חבריהם, "פסיכולוגים". אפילו גוסטב פֶּכְנֶר וארנסט נֶבֶר, עמיתיו הבכירים של וונדט בלייפציג, לא כינו את עצמם בשם "פסיכולוגים". להיעדר התואר המקצועי "פסיכולוג" נודעת משמעות רבה. יש בכך כדי להעיד על היעדרו של מקצוע מוגדר – פסיכולוגיה. נשים לב כי תואר מקצועי מחייב לוגית את קיומו של המקצוע: נגר מחייב את קיומו של מקצוע הנגרות, רופא מחייב את קיומו של מקצוע הרפואה ופילוסוף את קיומו של תחום הפילוסופיה. היעדר התואר "פסיכולוג" יכול להעיד על כך שלא היה קיים תחום מוסכם ומוגדר של פסיכולוגיה טרם זמנו של וונדט (בניגוד לדעתו של וידל, Vidal, 2011; ראו גם Schwarz & Pfister, 2016).

אם כן, סיפור הולדתה של הפסיכולוגיה המדעית המובא במרביתם של ספרי ההיסטוריה של הפסיכולוגיה הוא **נכון**. הפסיכולוגיה המדעית אכן נולדה בשנת 1879 במעבדה של וונדט. יש הנרתעים מהצמדת תאריך מסוים להולדתו של מדע בנימוק שציון יום או שנת הולדת רומז על כך שזהו מדע חדש, שנולד בבחינת יש מאין. לאמיתו של דבר, אין הצדקה לרתיעה הזאת. ציון ראשיתו של מדע הפסיכולוגיה אין פירושו שלא קדמו לאירוע זה התפתחויות

חשובות. להפך, הקדשנו מקום נרחב בפרק הזה לתיאור ההתפתחויות הללו. תאריך ההולדת מצוין פרשת דרכים שבה היו רעיונות ותוכניות לנחלתה של קהילת מדענים תוססת. דומה הדבר לימי עצמאות או ימי שחרור (משעבוד, מעריצות) של עמים ומדינות שנהוג למנות כדי לציין את שנות קיומה של המדינה מאז הכרזת העצמאות שלה, או מאז הניצחון שלה במלחמת העצמאות או השחרור. ברור לגמרי שהקהילה הייתה קיימת גם טרם העצמאות או השחרור, אך ציון האירועים ההיסטוריים הללו מבטא שינוי משמעותי בתולדותיה. ניתן לומר כי ונדט השלים את מלחמת השחרור של הפסיכולוגיה מ"שלטונה" של הפילוסופיה. אם כן, ההיקש שעל פיו הפסיכולוגיה המדעית נולדה באחת, בשלה ומפותחת כמו האלה אתנה בהגיחה בוגרת ממצחו של זאוס, אינו תקף.

לסיכום, איננו מסכימים עם דעתם של הוגים דגולים כמו וידל (Vidal, 2011) או הטפילד (Hatfield, 1997) כאילו לא אירע שינוי משמעותי במקצוע עקב מפעלו של ונדט. הוגים אלה סבורים כי מדע הפסיכולוגיה כבר היה קיים זמן רב לפני ונדט. לעומת זאת, אנחנו בדעה אחת עם חוקרים דגולים אחרים, ובהם קורט דנציגר (Danziger, 1990, 1994), וגרהם ריצ'רדס (Richards, 1987), שטוענים כי המפנה רב-המשמעות בתולדות הפסיכולוגיה התרחש עם תפעולה של המעבדה בלייפציג, כך שאפשר לדבר על מדע פסיכולוגי-ניסויי רק מאז התקופה הזאת.

ובנימה היתולית משהו, מן הראוי לבחון לרגע את התאריך הנדון – שנת 1879 – שמוסכם על רוב רובם של החוקרים כשנה שבה נולדה הפסיכולוגיה המדעית. מה המיוחד בשנה הזאת? בורינג (Boring, 1965) השתעשע במחשבה שאישים דגולים נוטים לאמץ תאריך מסוים לציון (תחילת) מפעלם. הדבר מקנה ארשת של אמינות למקוריותם, מוסיף ליוקרתם, ומאפשר להם ולבאים אחריהם לציין את התאריך וממילא את ההישגים של ה"מנהיג" או של האישיות הדגולה. כך, למשל, ש"י עגנון, זוכה פרס נובל לספרות, אימץ לעצמו תאריך יום הולדת "מושך", 8.8.1888, ובמיוחד את ט' באב, תרמ"ח, התאריך העברי התואם, אף שלאמיתו של דבר נולד שנה לפני כן בתאריך פחות מרשים (לאור, 2010). מה התרחש אפוא בלייפציג? המכון של ונדט התפתח בהדרגה ממחסן קטן שהועמד לרשותו עוד בשנת 1875 עד לכדי בניין ייעודי גדול בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה. המחסן הורחב בשנת 1879 ומעט לאחר מכן הושלם בו המחקר הראשון שזיכה את מחברו בתואר דוקטור. המחקרים שנערכו במכון נמשכו ברציפות, וכעבור זמן-מה גם נוסד תקופון לפרסומם של מחקרים אלה. אוניברסיטת לייפציג הכירה בהדרגה במכון (לראשונה בשנת 1883), אך ההכרה המוחלטת ניתנה רק בשנת 1894. תאריכים רבים באים אפוא בחשבון לציון היווסדה של הפסיכולוגיה הניסויית. ונדט בחר בשנת 1879. הייתה זו בחירה סובייקטיבית (פחות שרירותית אמנם מבחירתו של עגנון). ונדט הציע תאריך זה **בדיעבד** כאותה שנה שבה נוסדה הפסיכולוגיה, למעשה אם לא להלכה (de facto אך לא de jure). שוב, מדובר בבחירה סובייקטיבית מתוך אפשרויות אחדות, בחירה שנעשתה בדיעבד, זמן רב לאחר ה"אירוע" (אם בכלל אפשר להצביע על אירוע יחידני מובחן). בורינג (1965) ניסח זאת בחדות:

בשנת 1879 לא נערך טקס חגיגי לפתיחתו של המכון לפסיכולוגיה בלייפציג. וונדט לא נשא נאום מיוחד, הוא לא גזר שום סרט בכניסה, ולא נורתה אבן פינה לבניין המחסנים הישן [...] רק לאחר מכן (זמן רב לאחר מכן) יכול וונדט לקבוע סף מוחלט (דהיינו שנת 1879) לעקומת ההתפתחות של מעבדתו של מעבדתו ("On the subjectivity of important historical dates, עמ' 8).

חשוב לדייק, איננו מערערים כאן על חלוציותו של וונדט (בורינג עצמו אינו מערער על כך). הכוונה שלנו, בעקבות בורינג, להפנות את תשומת הלב למידת הסובייקטיביות שטמונה בתאריכים "היסטוריים" רבים.

בעיות מיוחדות בחקר תולדות הפסיכולוגיה

חקר ההיסטוריה של הפסיכולוגיה משתלב כענף ספציפי במחקר ההיסטורי הכללי של המדעים. למרות זאת, קיימות בעיות ייחודיות למחקר ההיסטורי הפסיכולוגי. לחלק מהבעיות הללו אין פתרון פשוט ולכן ניתן להסתכל עליהן כעל פרדוקסים. רבים מהרעיונות שנדונים בחלק זה של הפרק מתבססים על תצפיותיהם של גרהם ריצ'רדס (Richards, 1987) וקורט דנציגר (Danziger, 1990, 1994, 1997).

הקשר בין פסיכולוגיה למדע

כאשר בוחנים את הקשר בין פסיכולוגיה למדע מתגלה פרדוקס חמקמק. הפסיכולוגיה מוגדרת כאותו ענף של המדע העוסק בהתנהגות. ואולם, עיסוק מדעי כשלעצמו הוא התנהגות. אם כן, המדע הוא ענף של הפסיכולוגיה או במילים אחרות, פסיכולוגיה היא "מושג-על" (superordinate) ביחס למדע. ברם, בתחילת הטיעון הסכמנו כי הפסיכולוגיה היא ענף של המדע, כך שהמדע הוא מושג-על ביחס לפסיכולוגיה. לפיכך השאלה היא מי נמצא מעל מי, המדע או הפסיכולוגיה? נוכל לכתוב את מהלך הטיעון באופן הבא:

- הפסיכולוגיה עוסקת בהתנהגות אנושית.
- הפעילות המדעית היא צורה של התנהגות אנושית.
- לכן הפסיכולוגיה היא קבוצת-על (superordinate) ביחס למדע.

ברם, תיתכן הסתכלות גם מזווית הפוכה:

- המדע כולל את כל הענפים של פעילות מחקרית.
- הפסיכולוגיה היא אותו ענף של פעילות מחקרית העוסק בהתנהגות.
- לכן המדע הוא קבוצת-על (superordinate) ביחס לפסיכולוגיה.

במילים אחרות, השאיפה של הפסיכולוגיה לסמכות מקצועית נעוצה בהיותה מדעית: מצד אחד, היא מאמצת את המחקר כסמכות עליונה המעניקה לה תוקף כענף של המדע. מצד אחר, המדע כשלעצמו הוא תוצר פסיכולוגי! האם הפסיכולוגיה מסתכלת על המדע מעמדת עליונות או שמא היא מסתכלת על המדע מעמדת נחיתות? הפרדוקס הזה שמציג ריצ'רדס מראה עד כמה קשה לדון בתולדות הפסיכולוגיה באותו אופן שבו דנים בתולדות הפיזיקה או הכימיה.

הפסיכולוגיה של החוקר אל מול תרומתו של החוקר לפסיכולוגיה

ריצ'רדס (Richards, 1987) מצביע על עוד היבט פרדוקסלי ייחודי לפסיכולוגיה. המונח "פסיכולוגיה", במיוחד בהקשרו ההיסטורי, הוא בעל שני מובנים. מובן אחד מתייחס לתחום הידע המכונה "פסיכולוגיה". המובן האחר אינו קשור לתחום ידע אלא לפסיכולוגיה האישית של החוקר שתרום לתחום ידע זה. כך, למשל, לביטוי "הפסיכולוגיה של פרויד" שני מובנים. האחד מתייחס לתרומות המהותיות של פרויד, ובראשן הפסיכואנליזה. ואילו המובן האחר מתייחס לפסיכולוגיה של האיש פרויד, דהיינו למבנה האישיות שלו, לחוויות שעבר כתינוק, כנער וכבוגר, לתכונותיו ולחלומותיו. ההבחנה בין שני המובנים הללו אינה חד-משמעית (האם היא בכלל אפשרית?). תולדות הפסיכולוגיה מעידות על בלבול רב ביניהם.

עירוב התחומים הזה קיים בעצם אצל מרבית החוקרים בתחום. נחשוב לצורך ההדגמה על ויליאם ג'יימס (William James, 1842-1910), חלוץ הפסיכולוגיה האמריקנית. חייו של ג'יימס, במיוחד בעשורים הראשונים, היו רוויי תסכולים ומשברים. זאת למרות העושר הרב של משפחתו ואולי בגינה. דיכאונותיו נמשכו חודשים ולעיתים אף שנים. ג'יימס הצליח להתגבר על דיכאון קשה במיוחד בעזרת פיתוח האמונה ברצון חופשי (זאת בעקבות ספר שנזדמן לו לקרוא על תורה עמומה של הוגה פחות מוכר כיום). כל זה קשור כמובן להיבט האישי בפסיכולוגיה של האיש ויליאם ג'יימס. ברם, היבט זה השפיע עמוקות על ההיבט הדיסציפלינרי בפסיכולוגיה של ג'יימס – עד כדי כך שלא ניתן להבין את האחרון בלי הראשון. הקשר המהותי הזה מגדיר את מדע הפסיכולוגיה של ג'יימס על מגוון נושאים.

נושא הדטרמיניזם יכול לשמש להדגמת הקשר האמור. כאיש האמון על מדעי הטבע (של סוף המאה התשע-עשרה), נגזר על ג'יימס לקבל את הדטרמיניזם השולל כידוע את קיומו של רצון חופשי. בניגוד לכך, ג'יימס האדם הפרטי התקשה לקבל את האפשרות שאין רצון חופשי. שהרי בזכות האמונה ברעיון זה הוא הצליח להבריא מדיכאוונו הקשה. כיצד, אם בכלל, מתירים את הקשר הגורדי? במקרה של ג'יימס (כמו במקרים אחרים לאורך ההיסטוריה של הפסיכולוגיה) מגיעים ל"פשרה" סבירה או לערבוב מתקבל

על הדעת. כך טען ג'יימס בספרו הקלאסי "עקרונות הפסיכולוגיה" (*The principles of psychology*, 1890) כי **אמונה** ברצון חופשי, גם אם היא מוטעית, מועילה לבריאות הנפשית ויכולה אף לשמש אמצעי טיפולי. מושג "הרצון החופשי" ממלא תפקיד גם בתיאוריה החלוצית של ג'יימס על מושג "העצמי" (the self). בסופו של דבר, המאבק הבלתי-פוסק בנפשו של ג'יימס, בין ההכרח הסובייקטיבי ברצון חופשי לבין ההכרח האובייקטיבי לשלול אותו, הוביל לעזיבתו את הפסיכולוגיה. הוא הצטרף לפילוסופים שכוונו את אסכולת הפרגמטיזם (pragmatism) – הזרם הפילוסופי החשוב שנוולד מחוץ לאירופה וטען כי אמת נמדדת על פי תוצאות אמפיריות. אנחנו עדים אפוא לעירוב שנוצר בין הפסיכולוגיה המדעית שהציע ג'יימס ובין הפסיכולוגיה האישית שלו.

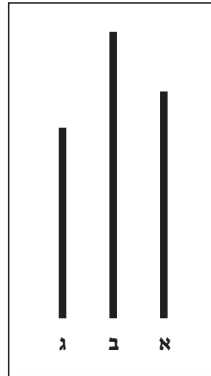
בעיה מעין זו של ג'יימס אינה קיימת בענפים אחרים של (תולדות) המדע. הביטוי "הפיזיקה של איינשטיין" קשור חד-משמעית לתורתו בתחום הפיזיקה ולא להיבט אישיותי כלשהו שלו. באותו אופן, אין קשר פנימי-מדעי בין המוטיבציה האישית של המדענית מארי קירי (Maria Salomea Skłodowska-Curie, 1867–1934) לבין הכימיה והפיזיקה שלה. לעומת זאת, בהקשר הפסיכולוגי השאלה מתעוררת מאליה: של מי או של מה ההיסטוריה הזאת לעזאזל? האם ההיסטוריה של הפסיכולוגיה היא אוסף הפסיכולוגיות הפרטיות של חוקריה, או שמא היא סקירת התרומות הממשיות שהתווספו למקצוע לאורך השנים?

הארעיות של הממצאים בפסיכולוגיה

המעמד של "עובדות" ו"ממצאים" בפסיכולוגיה שונה לגמרי ממעמדם בפיזיקה או בכימיה. במדעי הטבע מניחים כי ממצאים הם על-זמניים – תכונות היסוד של החומר ומבנהו אינם משתנים בחלוף הזמן. לדוגמה, חום של מאה מעלות צלסיוס מציין את נקודת הרתיחה של מים (בתנאי מרחב ולחץ נתונים), ואין זה משנה אם ממצא זה בא לידי ביטוי לפני רגע או התגלה לפני עשרה מיליון שנים. מדעי הטבע בעצם מבוססים על הקביעות הקוסמיות הללו. בניגוד לכך, בפסיכולוגיה איננו יודעים אם תופעות אמפיריות הן קבועות אם לאו.

הדוגמה שנתן ריצ'רדס (Richards, 1987) להתנייתם בזמן של ממצאים פסיכולוגיים היא ניסויי המפורסמים של החוקר סולומון אש (Solomon Asch, 1907–1996). הניסויים האלה נערכו סמוך לסיומה של מלחמת העולם השנייה (Asch, 1951) ועסקו בהשפעות של קונפורמיות חברתית על תפיסה חזותית. בניסוי הידוע ביותר הוצג לפני המשתתפים אוסף של קווים ישרים באורכים שונים. כל משתתף בחר את הקו שנתפס בעיניו כקצר ביותר. לאמיתו של דבר, כל המשתתפים היו משתפי פעולה של הנסיין, למעט אחד – הנבדק האמיתי – שדיווח על בחירתו אחרון. אם כל ה"נבדקים" לפניו בחרו קו מסוים כקצר ביותר, אף על פי שהוא נראה בעליל ארוך מקו אחר, "התיישר" הנבדק עם הטעות הבולטת הזאת של הרוב והצביע אף הוא על אותו קו. הממצא הזה תיעד את כוחה

העצום של קונפורמיות חברתית, שביכולתה לשנות תכונות התנהגות יסודיות של הפרט. באופן טבעי, שימשו ממצאיו של אָשׁ אבן יסוד של הפסיכולוגיה החברתית והם מצוטטים למכביר בכל ספרי הלימוד בתחום. אך האם ממצאיו של אש שקולים לממצא בפיזיקה, שעל פיו מים רותחים במאה מעלות צלסיוס?

דוגמה לקווים שהוצגו בניסוי של אָשׁ (Asch, 1951). הנבדק נטה לבחור בקו א כקו הקצר ביותר בעקבות תשובותיהם האחידות של שאר המשתתפים.

אין צורך בהתעמקות יתרה כדי להיווכח בהבדל המהותי בין שני מיני ה"עובדות". מים ירתחו באותה טמפרטורה (בתנאי מרחב ולחץ נתונים) בלי תלות בזהות המפעיל או המסתכל. בניגוד לכך, אין ערובה לכך שבני שבטים מבודדים או אנשים מחוץ לתרבות המערב יפגינו אותה מידה של קונפורמיות כפי שתועדה בניסוי הקווים של אש. כבר לפני אלפיים שנה ציין אריסטו בחיבורו **אתיקה: מהדורת ניקומאכוס** (*Nicomachean Ethics*) כי האש בוערת (באותו אופן) ביוון ובפרס, אך דעותיהם של בני אדם על הטוב והרע שונות ממקום למקום. אולם אין צורך להרחיק עד אריסטו כדי ללמוד על ההתניה הזמנית-תרבותית של הממצאים של אש. בעבודה שהתפרסמה ארבעים שנה בקירוב אחרי ניסויי הקלאסיים של אש, טענו החוקרים כי לא הצליחו לשחזר את התוצאות של אש (Perrin & Spencer, 1980). הנושא טרם יושב סופית אך הסתירה מעוררת מחשבה, שהרי רק הזמן והשינויים התרבותיים-חברתיים שהתחוללו במרוצתו מבדילים בין המחקרים. ייתכן כי החברה המערבית כיום קונפורמית פחות משהייתה בזמן מחקריו של אש.

התלות בזמן של ממצאים פסיכולוגיים מחייבת בחינה מחדש של המושג "טעות מדעית". למושג זה מובנים שונים בפסיכולוגיה ובפיזיקה. אם שני ממצאים בפיזיקה אינם עולים בקנה אחד, מסיקים כי אחד מהם (לפחות) בהכרח שגוי. בפסיכולוגיה, לעומת זאת,

מסקנה כזאת היא חסרת תוקף. בתחום הפסיכולוגיה ייתכן מצב שבו שני ממצאים סותרים זה את זה. ועם זאת, כל אחד מהם בפני עצמו הוא נכון. לצורך המחשה, הבה נניח כי הממצאים המאוחרים של פֶּרִין וספנסר על אודות אי־קונפורמיות תקפים. לפיכך האם אפשר לטעון כי התוצאות של אש אינן נכונות ומקורן בטעות? ברור שלא! ממצאיו של אש נכונים כפי הנראה, אך צריך להביא בחשבון את התקופה שבה בוצעו מחקריו. כזכור, מדובר בתקופה שסמוך לסיומה של מלחמת העולם השנייה, שבה התרבות הייתה קונפורמיסטית במובהק. ככלל, קונפורמיזם היה מושג מרכזי בציבוריות גם לנוכח תפקידו בגרמניה הנאצית. אפשר להוסיף בהיסוס גם את מוצאו היהודי של אש ואת היותו פליט מאירופה. אש היה אפוא חלק מרוח הזמן, והממצאים שתיעד אף הם עלו בקנה אחד עם רוח הזמן. לכן נחטא בקלות דעת אם נטען שאש או שני החוקרים האחרים, פֶּרִין וספנסר, "טעו" בממצאיהם. סביר יותר להניח כי שני הממצאים תקפים, אך הם משקפים חברות, תרבויות וזמנים שונים. והרי אש הוא אשר ניסח בצורה קולעת את התלות של ממצאים בפסיכולוגיה חברתית בתרבות הכללית: "אפשר להבין התנהגות חברתית אך ורק כחלק מהתרבות הכללית, ולכן אין משמעות להתנהגות מסוימת כאשר בוחנים אותה מנקודת מבט צרה ומבודדת" (Asch, 1952, p. 61). מסקנתו של אש תקפה בנוגע לעוד תחומים בפסיכולוגיה, למעט אולי הענפים של מדעי המוח, פסיכופיזיקה והתנהגות בעלי חיים. כללו של דבר, ממצאיה של הפסיכולוגיה אינם על־זמניים בדומה לממצאים של הפיזיקה או הכימיה.

הסוגיה של ארעיות הממצאים בפסיכולוגיה וההתניה התרבותית שלהם זכתה להתעניינות גוברת בעקבות פרסום תוצאות רלוונטיות בשנת 2015 בכתב העת *Science* תחת הכותרת: "Estimating reproducibility of psychological science". מדובר במיזם המכונה בשם "The reproducibility project: Psychology" ("המיזם לשחזור ניסויים בפסיכולוגיה") שהיה לציון דרך בתולדות הפסיכולוגיה. במיזם זה נבחרו מאה מאמרים שהופיעו בכתבי עת מובילים בתחום, ו־270 חוקרים נרתמו למאמץ ממוקד במטרה לשחזר את ממצאיהם. הממצאים היו מפתיעים (אף כי לא למי שקורא את הדיון הנוכחי): רק 39 אחוזים של תוצאות המחקרים שוחזרו בהצלחה. הדבר יכול להתפרש לחומרה משום שיכולת שחזור של ניסויים ומחקרים היא אבן יסוד של ההתקדמות המדעית. בלי שחזור, אי־אפשר לתת אמון בממצאים מדעיים. לפיכך שיעור השחזור הנמוך של המחקרים בפסיכולוגיה מעורר דאגה. הסבר אפשרי לכישלון היחסי של מיזם השחזור הוא התלות של הממצאים בפסיכולוגיה בהקשר החברתי והתרבותי, ואפילו בשינויים שחלים בהתנהגותם של בני אדם באותו הקשר אך בזמנים שונים. חוקרים מאוניברסיטת ניו יורק (Van Bavel et al., 2016) תמכו בהסבר זה והראו מתאם שלילי בין הרגישות תלוּת ההקשר של מחקר (כפי שנשפט באופן סובייקטיבי) לבין היכולת לשחזר בהצלחה את ממצאיו במועד מאוחר יותר. לסיכום, אין מנוס מהמסקנה כי בהיבט של שחזור ניסויים פעורה תהום עמוקה בין הפסיכולוגיה לבין מדעי הטבע.

קורט דנציגר: מפעל ההסתרה הגדול או ההבדל הבלתי־עביר בין הניסוי הפסיכולוגי לניסוי הפיזיקלי

מאז הייתה למדע בשליש האחרון של המאה התשע־עשרה, שאפה הפסיכולוגיה להידמות למדעי הטבע, ובמיוחד לפיזיקה. השאיפה הזאת מובנת לנוכח מעמדה היוקרתית של הפיזיקה, "מלכת" המדעים האמפיריים. השאיפה הזאת אמנם הובעה לא פעם במוצהר, אבל היא הייתה ועודנה ברובה בלתי־מודעת או חצי־מודעת. המניעים לכך ברורים: אם הפסיכולוגיה היא בת השוואה לפיזיקה, אזי אין עוד עוררין על מעמדה כמדע לגיטימי. יש אומרים כי "קנאת הפיזיקה" שימשה מוטיב מרכזי בהתפתחותו של המדע הצעיר וחסר הביטחון העצמי של הפסיכולוגיה.

השאיפה להידמות לפיזיקה תרמה למדע הפסיכולוגיה המתפתח חומרה מחקרית ושיטות פיתוח טכנולוגיות. הפסיכולוגיה שאלה מהפיזיקה שיטות של תקשורת מדעית, שיטות לגילוי הטיחות במחקר ושורה של טכניקות אנליטיות וחשוביות. המגמה הזאת הצליחה במובהק בתחומים של מוח והתנהגות, פסיכופיזיקה ופסיכולוגיה מתמטית. התיאוריות הפסיכולוגיות שפותחו במסגרת התחומים הללו הן בחלקן כה חדשניות ופוריות עד כי עשו את הדרך "ההפוכה", מן הפסיכולוגיה אל הפיזיקה. ברם, השאיפה המובנת לזכות במעמד מקביל לזה של הפיזיקה גבתה מחיר כבד המתבטא בטשטוש אופיו המיוחד של המדע הפסיכולוגי. על פי דנציגר, שאיפה זו הצליחה להסתיר את ההבדל הבלתי־עביר בין הניסוי הפסיכולוגי לניסוי הפיזיקלי.

תנאי הכרחי לקיומו של ניסוי פסיכולוגי הוא מפגש של כמה בני אדם המתכנסים יחדיו כדי להפיק נתונים למען מדע הפסיכולוגיה. פעמים רבות, ובמיוחד אם מדובר בשני משתתפים בלבד (המקרה השכיח ביותר בניסוי פסיכולוגי), התקשורת האנושית נעשית בתיווכו של מכשור מסוגים שונים כמו מחשב, מבחני נייר ועיפרון, או אמצעי הקלטה מסוגים שונים. תיווך זה מאפשר לחוקרים להתעלם מהאופי החברתי של הסיטואציה הניסויית ולהעמיד פנים כאילו הנבדקים מגיבים רק לגירויים הדוממים שמוצגים להם – באמצעות סוגי המכשור השונים – ולא לאנשים שמציגים את הגירויים. יש להדגיש כי מקור הנתונים בניסוי הפסיכולוגי הוא אנושי, ובכך הוא נבדל באופן עקרוני מהניסוי הפיזיקלי שבו מקור הנתונים הוא חומרי. אם כן, נוסף על כל שאר מטרותיו, הניסוי הפסיכולוגי הוא סיטואציה חברתית ולכן הוא חולק בהכרח מאפיינים עם סיטואציות חברתיות אנושיות אחרות. לעומת זאת, הנסיינים במדעי הטבע יכולים לטפל במושא מחקרם כאובייקט הלקוח מהטבע, מה שלא ניתן לעשות בניסוי הפסיכולוגי. הנבדקים בניסוי הפסיכולוגי אינם מסוגלים להתנהג כאובייקטים מן הטבע. הנבדק אינו מסוגל להתנהג כמו גביש או גוש סלע ועצם הניסיון לנסות להתנהג כאילו הוא כזה חושף את הכישלון של המטרה הבלתי־אפשרית הזאת. התוצאות של הניסויים בפסיכולוגיה תמיד מושפעות מהיחסים החברתיים בין המשתתפים. הגורם המבדיל הזה בין הפסיכולוגיה לפיזיקה אינו ניתן לנטרול.

כאמור, בשאיפתם להידמות לפיזיקה התעלמו הפסיכולוגים לחלוטין מהאופי החברתי המובנה של המחקר הפסיכולוגי. ייתכן שהדבר נבע מביטחון עצמי נמוך של המדע הצעיר ומהניסיון לא לערער את יוקרתו ואת התפתחותו. רק בשלושים השנים האחרונות זכה הנושא לטיפול במסגרת המחקר המכונה בשם "הפסיכולוגיה החברתית של הניסוי הפסיכולוגי" (Rosenthal & Jacobson, 1966). במחקר הזה נדונות השפעות סמויות שונות שיכולות להטות את תוצאות הניסוי. כך, למשל, אם הנסיין יודע מראש מה הן ההשערות, הוא עשוי להטות את התוצאות לעבר אישוש ההשערות. אף על פי שגוף המחקר הזה הוא בבחינת התקדמות לעומת הנאיביות שאפיינה את ראשיתו של המחקר הפסיכולוגי, גם הוא מחטיא את הבסיס הסוציולוגי של הניסוי הפסיכולוגי. הספרות של "הפסיכולוגיה החברתית של הניסוי הפסיכולוגי" עסוקה כל כך בגילוי ארטיפקטים (ממצאי שווא) שונים (כמו למשל אפקט פיגמליון: כאשר קיימת ציפייה לתוצאות מסוימות, ציפייה זו מטה את התוצאות לכיוונה), עד כי אינה מתפנה לרדת לשורשיהם של התהליכים הסוציולוגיים שמייצרים אותם. חסרה ההבנה כי הממצאים הם לא ארטיפקטים אלא מאפיינים הכרחיים שמקורם באופי החברתי של כל ניסוי פסיכולוגי. עם כל חשיבותו, המחקר הקיים של ה"פסיכולוגיה החברתית של הניסוי הפסיכולוגי" נועד לשמר את האשליה בדבר היות הניסוי הפסיכולוגי מפעל לוגי, א-חברתי וא-היסטורי טהור.

אמצעים רבים, ברובם הגדול בלתי-מודעים, משרתים את הרצון להאמין כי הניסוי הפסיכולוגי שקול לניסוי הפיזיקלי. אמצעי אחד כבר הוזכר. זהו השימוש השכיח במכשור מתווך המחזק את הרושם שמדובר בנתונים אובייקטיביים ולא בנתונים שבאים ממקור אנושי-סובייקטיבי. האמצעים האחרים דרקוניים יותר. הם נועדו לנתק את המפגש החברתי בין בני אדם, זה המכונה בשם "ניסוי פסיכולוגי", מכל נתון קונקרטי של מקום, זמן ומאפיינים ביוגרפיים ואישיותיים של משתתפיו. כל זאת כדי להאציל על המפגש הזה "קדושה" חוץ-זמנית וחוץ-היסטורית. בלי האמצעים הללו הרי אין הבדל ממשי בין מפגש של עורך דין עם לקוח או מפגש בין שני חברים בבית קפה לבין מפגש בין שני אנשים בניסוי פסיכולוגי. במבט מעמיק אפשר להיווכח כי מעמד ה"קדושה" של המפגש המכונה בשם "ניסוי פסיכולוגי" מושג באמצעות פגיעה שיטתית באינטראקציה הטבעית בין בני אדם המתרחשת במהלכו.

הניסוי הפסיכולוגי מתאפיין בהפחתה שיטתית או ברידוד של המורכבות, הדר-משמעות, חוסר הסדר, ולפעמים גם חוסר ההיגיון שמאפיינים פגישות בין בני אדם בחיי היום-יום. בניסוי הפסיכולוגי אין אינטראקציה נורמלית בין בני אדם; המשתתפים נחשפים לצלילים טהורים, לשדות חזותיים מצומצמים, להבזקים בעיניהם, לסדרות חוזרות ונשנות של גירויים ולהברות חסרות משמעות. ה"תוצאות" של הניסויים מדווחות רק על סמך הנתונים המעובדים הללו. אם לא די בצמצום הקיצוני או ברידוד של יחסי הגומלין הטבעיים בין בני אדם, הפעילות של המשתתפים מוגבלת בדרכים נוספות שאפשר לאפיין אותן כקיטוע ההתנהגות. כלומר, התנהגות המשתתפים מוכתבת על ידי מבנה קשוח שנקבע מראש. התכונה המרכזית של מבנה הניסוי היא הסגמנטציה, הקיטוע, של

ההתנהגות ליחידות מלאכותיות שאפשר למנות אותן, כלומר לכמת אותן, כדי לאפשר ניתוחים כמותיים. כך, למשל, התגובות של הנבדק מוגבלות לאמירת "כן" או "לא", להבעת הסכמה או אי-הסכמה, להפקת משפטים שהציג הנסיין מן הזיכרון או לבחירת מקום ישיבה (בניסויים בפסיכולוגיה חברתית).

דרכי הדיווח על הניסוי בספרות המקצועית, דהיינו המאמרים המתפרסמים, משרתות היטב את הרמייה העצמית, שכן הניסוי הפסיכולוגי שקול לכאורה לניסוי הפיזיקלי. ואולם, במאמרים ישנה התעלמות שיטתית, שלא לומר הסתרה לא-מודעת, של מקור הנתונים, וליתר דיוק של נתונים שהם אנושיים-סובייקטיביים במהותם. הדיווח המדעי, המתאר את המשתתפים ואת האינטראקציה שביניהם, מתאפיין בחסכוניות קיצונית. הדבר יתבהר אם נשווה את הדיווח על הנבדקים במאמר פסיכולוגי טיפוסי לתיאור שהיו זוכים לו ברומן ספרותי. המשתתפים ביצירה ספרותית לרוב זוכים לתיאור עשיר על אודות ההיסטוריה האישית שלהם, לרבות שמם, מוצאם וחוויותיהם. בניגוד גמור לכך, ההתייחסות לנבדקים במאמר הפסיכולוגי היא סטריאוטיפית ודלה במידע. במחקר הפסיכולוגי הטיפוסי אין זכר לשמות הנבדקים כמו גם לתאריך שבו נערך הניסוי. כמובן, אין אזכור לכל אינטראקציה בין-אישית אפשרית. כל הנאמר כאן מעצים את הרושם כי לפנינו ניסוי מדעי חמור נוסח הפיזיקה הכולל נתונים אובייקטיביים-כמותיים.

כאמור, כל המפעל הזה של הרמייה העצמית (יותר מאשר הטעיית הזולת) מתרחש באופן לא-מודע או חצי-מודע. הוא מבוסס על הפיקציה שבהיכנסו למעבדה הנבדק מאבד לגמרי את זהותו כאינדיבידואל, כבן משפחה וכפרט בחברה, והוא בבחינת לוח חלק שעליו אפשר להפעיל את המניפולציה הניסויית. אין דבר רחוק יותר מהפיקציה הזאת. כל התכונות של הפרט אינן נעלמות ברגע שבו הוא מתייצב בפתח המעבדה ומשתתף בניסוי הפסיכולוגי. הנבדק עדיין נושא עימו את שמו, את זיקתו המשפחתית ואת חוויותיו שמלווים אותו תמיד. המשמעות של אלה למחקר היא רבה, שכן בסופו של דבר מקור הנתונים הוא אותו נבדק שמשותף בניסוי ושאינו מאבד את אישיותו האינדיבידואלית במהלכו. לבסוף, חשוב לציין כי ההכרה בקיומו של ההבדל הבלתי-עביר הזה בין הניסוי הפסיכולוגי לבין הניסוי הפיזיקלי אינה מפחיתה מערכה המדעי של הפסיכולוגיה. ההכרה הזאת נחוצה כדי למנוע בלבולים ולהבין נכונה את מהותו של מדע הפסיכולוגיה.

"כתב הגנה": ערנות גוברת בפסיכולוגיה לייחודיותו של התחום

נחוצה פרספקטיבה רחבה על מנת להציע עמדה מאוזנת לנוכח הביקורת של דנציגר. חשוב לציין כי בעשורים האחרונים חלו שינויים משמעותיים בתחכום המתודולוגי של המחקר הפסיכולוגי ובביקורת המושגית הנמתחת על פירוש הממצאים. כיום גוברת ההכרה בכך שהניסוי הפסיכולוגי אכן שונה באופיו מהניסוי הפיזיקלי. אך הכרה זו אינה

מלווה עוד ברגשי נחיתות של מדע צעיר חסר ביטחון. להפך, העשייה המחקרית, ובמיוחד הבקרה הניסויית, מתחרות ברמתן באלה הנהוגות בפיזיקה. ביקורתו של דנציגר תקפה במיוחד לתקופה המעצבת של הפסיכולוגיה במרבית שנותיה של המאה העשרים. למרות השינויים החשובים שחלו בעשורים האחרונים, חשוב להתעמק בתצפיותיו של דנציגר כדי להכיר טוב יותר את אופי התחום שבו אנחנו עוסקים, וחשוב מכך, כדי לא להיקלע בעתיד לאותן מלכודות.

היחסים בין הפסיכולוגיה לבין תולדות הפסיכולוגיה

היחסים בין הפסיכולוגיה לבין הענף ההיסטורי הכלול בה אינם כה פשוטים. דנציגר (Danziger, 1994) מצביע על תופעה מעניינת: ברוב רובן של הפקולטות למדעי הטבע, ובהן הפיזיקה, הכימיה או המתמטיקה, קורסים של תולדות המקצוע כלל אינם נכללים בתוכנית הלימודים. כך, למשל, בתוכניות הלימודים של מרבית המחלקות לפיזיקה לא נכלל קורס בשם "היסטוריה של הפיזיקה". המצב שונה במחלקות לפסיכולוגיה. ברבות מהמחלקות הללו נכלל קורס "היסטוריה של הפסיכולוגיה" בתוכנית הלימודים לתואר ראשון. כיצד ניתן להסביר את ההבדל הזה? ייתכן שהוא נעוץ ברמות ההתפתחות השונות של שני המקצועות. שהרי עיסוק נרחב בתולדות הפיזיקה ובשאר מדעי הטבע (ראו מקרה תומאס קון) קיים, אך הפעילות הזאת מתבצעת במחלקות ייעודיות של "תולדות המדעים", ולפעמים במחלקות של ה"פילוסופיה של המדעים". רמת הדיון בתולדות הפיזיקה במחלקות הללו היא גבוהה ומעמיקה. ההפרדה האדמיניסטרטיבית בין המחקר הפיזיקלי לבין תולדות המחקר הפיזיקלי נובעת בין השאר מעמדותיהם של מרבית הפיזיקאים הפעילים בדבר חוסר הרלוונטיות של תולדות המקצוע לעיסוקם. עם זאת, ההפרדה האקדמית מאפשרת כאמור רמת דיון יוצאת דופן בעמקותה משום שיחידה אקדמית ייעודית עוסקת אך ורק בתחום ההיסטורי.

ייתכן שדיון פנימי זה, המתנהל כאמור בתוך המחלקות של הפסיכולוגיה, משקף שוב את היעדר הביטחון העצמי של העוסקים במקצוע ואת חששם מפני ההפקדה של חקר תולדות המקצוע ב"ידיים זרות". לכן הכללת קורסים בתולדות הפסיכולוגיה כחלק מתוכנית הלימודים של המחלקות הדיסציפלינריות אינה מעידה בהכרח על סטוס גבוה של המחקר ההיסטורי או על ענין אמיתי בענף הזה. שהרי במרבית המחלקות לפסיכולוגיה לא ניתן להשלים תואר גבוה המבוסס על מחקר ב"תולדות המקצוע". חוסר עניין זה בתולדות המקצוע הוא משמעותי ופוגע באופן ממשי בהתפתחותה של הפסיכולוגיה.

אפשר להבין את חוסר העניין של הפיזיקאים הפעילים בהיסטוריה של תחומם, שכן העובדות הפיזיקליות אינן נתונות לשינויים. כוח הגרביטציה או המבנה של היסודות הכימיים הם נתונים על-זמניים ולכן סיפור היחשפותם הוא בעל ענין היסטורי בלבד. הדבר הזה אינו תקף ביחס לפסיכולוגיה ולשאר מדעי החברה. כפי שכבר נוכחנו לדעת,

לפסיכולוגיה יש התניה חברתית חזקה ולא אחת ממצאיה הם תלויי תרבות וזמן. לכן חשיפת ההתפתחות ההיסטורית של משתנים פסיכולוגיים היא בעלת חשיבות מבנית לעיסוק הפסיכולוגי העכשווי. תולדות הפסיכולוגיה, בניגוד לתולדות הפיזיקה, קשורות ישירות להבנה מעמיקה של המחקר הפסיכולוגי השוטף. ההמשגה הא-היסטורית של המדע אינה תואמת באופן מושלם תחומים רבים של הידע הפסיכולוגי.

הארעיות של תולדות הפסיכולוגיה

במבט ראשון הכותרת נראית פרדוקסלית. כיצד יכולה ההיסטוריה להיות ארעית? הרי העבר כבר התרחש ולא ייתכנו שינויים באירועים שכבר קרו. ברם, האופן שבו בני אדם מספרים את העבר יכול להיות נתון לשינויים. ההיסטוריון אדווין בורינג טען (ככל שהדבר נראה מוזר) כי ההווה משנה את העבר. ההתמקדות ותחומי העניין של הפסיכולוגיה משתנים כל העת; חלקים מהעבר שהוזנחו נכנסים להיסטוריה שלה ואחרים נעלמים (Boring, 1950). אמנם אפשר למצוא סוגיות קבועות בכל סיפור של תולדות הפסיכולוגיה, אך גם הן מופיעות באופנים שונים. כללו של דבר, ההיסטוריה אכן יכולה לעבור תהליכי תיקון. בחלוף הזמן מופיעות מחשבות שניות על הסברים מקובלים. אין לשלול גם את האפשרות לתגליות היסטוריות חדשות. ככל שהעבר הקרוב מתרחק ונהפך להיסטוריה רחוקה, כן יכולה להשתנות גם נקודת המבט ולהיות מאוזנת יותר. תיקונים שוטפים בהיסטוריה של הפסיכולוגיה נחוצים גם מסיבה טריוויאלית: הפסיכולוגיה אינה נעצרת מלכת בשעה שנכתב ספר על תולדותיה. ממילא נחוצים עוד ספרים שיספרו על ההתפתחויות שהתרחשו מאז נכתבו הספרים הקודמים. לכן תולדות הפסיכולוגיה הן בבחינת משחק המתרחש בזמן אמיתי. זהו משחק דינמי ומרתק, ואין לדעת את סופו. על פי ריצ'רדס, דומה הדבר למשחק כדורגל שמדווחים עליו בזמן כלשהו בעת התרחשותו. אנחנו יכולים לדעת על השערים שהובקעו, אבל איננו יודעים מה תהיה התוצאה הסופית.

סיכום

אם נדמה לכם שהפרק הזה ארוך ופתלתל, אתם צודקים. הסיבה לכך היא שחקר תולדותיה של הפסיכולוגיה מתאפיין בבעיות ייחודיות שחלקן לא הותרו ואחרות כלל אינן ניתנות לפתרון. פתחנו את הדיון בשאלה התמימה לכאורה על ראשיתה של הפסיכולוגיה. נוכחנו לדעת כי לשאלה הזאת יכולות להיות תשובות שונות על פי הבנת המשמעות של המונח "פסיכולוגיה". הדיון בשאלה מתי נוצר מדע הפסיכולוגיה הוביל בהכרח לעיון בעצם המשמעות של המדע המודרני. לבסוף, תיארנו בתמציתיות שורה של בעיות ייחודיות הנוגעות לשורשי של העיסוק הפסיכולוגי לדורותיו.

מקורות

לאור, ד. (2010). **חיי עגנון**. תל אביב: הוצאת שוקן.
 לוק, ג'. (1972/1690). **מסה על נפש האדם**. ירושלים: הוצאת מאגנס.
 ליבוביץ, י. (1982). **גוף ונפש – הבעיה הפסיכו-פיזית**. תל אביב: הוצאה לאור של משרד הביטחון.
 קון, ת. (1977/1962). **המבנה של מהפכות מדעיות**. תרגום: י. מלצר. תל אביב: ספרי סימן קריאה.

Aristotle (350 BC/1908). *Nicomachean Ethics*. Oxford: Clarendon Press (trans. by W. D. Ross).

Asch, S. E. (1951). Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgment. In H. Guetzkow (ed.), *Groups, leadership and men*. Pittsburgh, PA: Carnegie Press.

Asch, S. E. (1952). *Social psychology*. New York: Prentice-Hall.

Ash, M. G. (1980/2008). Academic politics in the history of science: Experimental psychology in Germany, 1879-1941. *Central European History*, 13:3, 255-286.

Bechtel, W. (1988). *Philosophy of mind: An overview for cognitive science*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Boring, E. G. (1950). *A history of experimental psychology*. New York: Appleton.

Boring, E. G. (1965). On the subjectivity of important historical dates: Leipzig 1879. *Journal of the History of Behavioral Sciences*, 1, 5-9.

Boring, E. G. (1966). A note on the origin of the word psychology. *Journal of the History of Behavioral Sciences*, 2, 167.

Brannigan, A. (1981). *The social basis of scientific discoveries*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Danziger, K. (1990). *Constructing the subject: Historical origins of psychological research* (Cambridge Studies in the History of Psychology). Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Danziger, K. (1994). Does the history of psychology have a future? *Theory & Psychology*, 4, 467-484.

Danziger, K. (1997). *Naming the mind: How psychology found its language*. London: Sage.

Ebbinghaus, H. (1902). *Outline of psychology*. Leipzig: Veit.

Hanson, N. R. (1958). *Patterns of discovery: An inquiry into the conceptual Foundations of science*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

- Hatfield, G. (1992). Empirical, rational, and transcendental psychology: Psychology as science and as philosophy. In P. Guyer (ed.), *Cambridge companion to Kant*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Hatfield, G. (1995). Remaking the science of mind: Psychology as a natural science. In C. Fox, R. Porter & R. Wolker (eds.), *Inventing human science: Eighteenth century domains* (pp. 184-231). Berkeley, CA: University of California Press.
- Hatfield, G. (1997). Wundt and psychology as science: Disciplinary transformations. *Perspectives on Science*, 5, 349-382.
- Hempel, C. (1966). *Philosophy of natural science*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- James, W. (1890). *The principles of psychology*. New York, NY: Holt.
- Krstić, K. (1964). Marco Marulib: The author of the term "psychology". *Acta Instituti Psychologici Universitatis Zagrabensis*, 36, 7-13.
- Kuhn, T. (1962). *The structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press.
- LaPointe, F. (1972). Who originated the term "Psychology"? *Journal of the History of Behavioral Sciences*, 8, 328-335.
- Leahey, T. H. (1987). *A history of psychology*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Locke, J. (1690/1956). *An essay concerning human understanding*. Chicago: Henry Rgnery.
- Perrin, S. & Spencer, C. (1980). The Asch effect: A child of its time? *Bulletin of the British Psychological Society*, 32, 405-406.
- Quine, W. V. O. (1961). Two dogmas of empiricism. In W. V. O. Quine (ed.), *From a logical point of view* (2nd ed., pp. 20-46). New York: Harper & Row (Originally published, 1953).
- Richards, G. (1987). Of what is the history of psychology a history? *British Journal for the History of Science*, 20, 201-211.
- Richards, G. (1992). *Mental machinery: The origins and consequences of psychological ideas*, part one: 1600-1850. London: The Athlone press.
- Rosenthal, R. & Jacobson, L. (1966). Teachers' expectancies: Determinants of pupils' IQ gains. *Psychological Reports*, 19, 115-118.
- Schlesinger, G. (1974). *Confirmation and confirmability*. Oxford, England: Clarendon Press.
- Schwarz, K. A. & Pfister, R. (2016). Scientific psychology in the 18th century: A historical rediscovery. *Perspective on Psychological Sciences*, 11, 399-407.

- Sturm, T. (2006). Is there a problem with mathematical psychology in the eighteenth century? A fresh look at Kant's old argument. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 42, 353-377.
- Van Bavel, J. J., Mende-Siedleckim P., Brady, W. J., & Reinero, D. A. (2016). Contextual sensitivity in scientific reproducibility, *PNAS*, 113, 6454-6459.
- Vidal, F. (1993). Psychology in the 18th century: A view from encyclopedias. *History of the Human Sciences*, 6, 89-119.
- Vidal, F. (2000). The eighteenth century as "century of psychology". *Annual Review of Law and Ethics*, 8, 407-434.
- Vidal, F. (2011). *The sciences of the soul: The early modern origins of psychology*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Watson, R. I. (1963). *The great psychologists: Aristotle to Freud*. Philadelphia: Lippincott.
- Westphal, J. (2016). *The mind-body problem*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Woodworth, R. S. (1938). *Experimental psychology*. New York: Holt.